

Michał Andrzejczak

STAN BADAŃ NAD PROBLEMATYKĄ WIZJI ROLI POLSKI W EUROPIE ŚRODKOWO-WSCHODNIEJ W XX WIEKU

Zagadnienie koncepcji roli Polski w Europie Środkowo-Wschodniej w refleksji gospodarczej, geopolitycznej oraz cywilizacyjno-kulturowej na przestrzeni dziejów, a szczególnie w XX w. spotyka się z rosnącym zainteresowaniem przedstawicieli różnych dyscyplin naukowych. Stało się ono przedmiotem badań historyków, politologów, socjologów czy też etnologów. Źródeł tych koncepcji należy doszukiwać się nie tylko w środowiskach i ugrupowaniach politycznych, ale także w szerokim gronie intelektualistów związanych ze sferą gospodarki, z szeroko rozumianym światem kultury, podatnych na oddziaływanie polityczne.

Refleksje w przedmiotowej kwestii przybierały sformalizowany kształt na poziomie deklaracji programowych, wystąpień liderów, w pracach teoretyków i ideologów, wystąpieniach o charakterze publicystycznym w postaci jednostkowych rozważań nad tym fenomenem, powstawały nawet cykle artykułów na ten temat. Odwoływały się one do realiów społecznych i polityczno-gospodarczych *sensu largo*, stwarzając tym samym płaszczyznę do związku teorii z praktyką polityczną, bez której nie sposób zrozumieć wysiłku intelektualnego danej formacji czy też myśliciela. Stąd też wyraźnie kładziono nacisk na poznanie struktury oraz organizacji danej formacji czy też konkretnego nurtu politycznego, co dawało trwałe rezultaty poznawcze, jeśli idzie o determinanty i ewolucję danej myśli czy też jej wybrane kategorie.

Tym samym podczas próby rekonstrukcji wysiłku intelektualnego przedstawicieli polskich elit, zastanawiających się nad wizją roli Polski w Europie Środkowej w XX w.¹, istotne staje się uwzględnienie aspektu struktur formacyjnych oraz ram programowych, w jakich przyszło im tworzyć koncepcje geopolityczne, gospodarcze i cywilizacyjno-kulturowe.

¹ Por.: *Wizje Polski. Programy polityczne lat wojny i okupacji 1939–1944* (1992): wstęp, wybór i oprac. K. Przybysz, Warszawa.

Dotychczasowe badania pozwoliły przybliżyć poglądy i koncepcje wielu polityków, ideologów, intelektualistów, jak też całych formacji polityczno-społecznych poprzez wydestylowanie z szerokiego katalogu wartości i kategorii ważnych z punktu widzenia wyrażającego je podmiotu tych elementów, które dotyczą także zagadnienia roli Polski w Europie Środkowo-Wschodniej. Mnogość publikacji w tej materii nie zwalnia jednak naukowców z dalszych badań, dzięki którym możliwe jest zweryfikowanie dotychczasowych stanowisk i interpretacji poprzez wykorzystanie narzędzi, jakie dają nauki pokrewne historii. Należy również zauważyć, że okres powojenny do transformacji ustrojowej zaowocował na rodzimym gruncie pracami, gdzie wnioskowanie określały nieprzekraczalne wymogi ideologiczne. Prace te – mimo pewnych walorów poznawczych – nie przedstawiają wartości, jeśli chodzi o optymalną rekonstrukcję wysiłku intelektualnego danego nurtu, formacji czy też pojedynczych myślicieli. Również tematyka tych studiów była zawężona do struktur oraz koncepcji polityczno-ekonomicznych i społecznych ruchu robotniczego, a także częściowo ludowego.

Szerzej zainteresowano się twórcami myśli geopolitycznej, gospodarczej oraz cywilizacyjno-kulturalnej dopiero po 1989 r.² Liczne analizy oraz syntezy – powstałe po tej dacie – stanowią jednak nadal przyczynek do dalszych badań, bowiem nieustannie odkrywają nowe pola badawcze i nowe ujęcia metodologiczne, a także wprowadzają nowe ujęcia i kryteria klasyfikacji wybranych aspektów szeroko rozumianej myśli politycznej.

Scharakteryzowanie czy choćby wymienienie wszystkich opracowań, które są ważne, by poznać katalog zagadnień składających się na temat *Wizje roli Polski w Europie Środkowo-Wschodniej w koncepcjach geopolitycznych, gospodarczych i cywilizacyjno-kulturowych*, jest właściwie niemożliwe ze względu na dynamikę rozwoju nauki: masowo powstają artykuły, monografie i syntezy dotyczące tego zespołu zagadnień. Warto podkreślić, że nastąpił postęp w dziedzinie semantyki stosowanych pojęć, że wypracowano zakres kategorii badawczych, określono właściwych twórców – wskazano podmiot dociekań naukowych, uwzględniono zagadnienia komunikowania politycznego, przekazywania i recepcji myśli, a przede wszystkim techniki i metody badawcze wykorzystywane w poznawaniu wysiłku intelektualnego danego podmiotu myśli. Kwestie te poruszali m.in. Jadwiga Bogdanowicz i Marek Dziecielski³, Adam Czarnota⁴,

² Należy w tym miejscu uwzględnić symultanicznie przebiegający rozwój myśli politycznej polskiej emigracji.

³ J. Bogdanowicz, M. Dziecielski (1994): *Zarys geografii historycznej i politycznej cywilizacji: podstawy metodologiczne*, Gdańsk.

⁴ A. Czarnota (1988): *Problemy syntezy polskiej myśli politycznej – rozważania wstępne*, w: *Polska myśl polityczna XIX i XX wieku*, t. 7: *Państwo w polskiej myśli politycznej*, red. W. Wrzesiński, Wrocław.

Andrzej F. Grabski⁵, Ryszard Rett Ludwikowski⁶, Waldemar Paruch⁷, Kamil Różewicz⁸, Eugeniusz Ponczek⁹, Ryszard Skarzyński¹⁰, Roman Wapiński¹¹ oraz Andrzej Zybertowicz¹².

⁵ A.F. Grabski (1985): *Historia myśli politycznej – zagadnienia metodologiczne*, w: *Dzieje polskiej myśli politycznej w czasach nowożytnych i najnowszych*, cz. 1, red. A.F. Grabski, Łódź.

⁶ R.R. Ludwikowski (1977): *Uwagi o badaniach polskiej myśli politycznej*, *Studia Nauk Politycznych*, nr 3.

⁷ W. Paruch (1999): *Myśl polityczna – refleksje metodologiczne o pojęciu*, *Annales UMCS*, sec. K, Politologia, vol. 6: *Państwo – ludowcy – myśl polityczna*, red. Z.J. Pietraś, A. Wójcik, W. Paruch, Lublin.

⁸ K. Różewicz (1977): *O myśli politycznej metodologicznie*, *Studia Metodologiczne*, t. 15.

⁹ E. Ponczek (2006): *Wyjaśnianie genetyczne czy ahistorizm w badaniach politologicznych*, w: *Problemy badawcze i metodologiczne politologii w Polsce*, red. A.J. Chodubski, M.J. Malinowski, Gdańsk, s. 81–89; tenże (2010): *Możliwości i ograniczenia refleksji o polityce historycznej w Polsce*, w: *Mity historyczno-polityczne – wyobrażenia zbiorowe – polityka historyczna. Studia i materiały*, t. 1, red. E. Ponczek, A. Sepkowski, Toruń, s. 297–419; tenże (2011): *Monodyscyplinarność czy interdyscyplinarność i multidyscyplinarność nauk o polityce – możliwości i granice*, *Transformacje – Pismo Interdyscyplinarne*, nr 1–2, s. 55–69; tenże (2013): *Możliwości i ograniczenia teoretycznej refleksji politycznej w sytuacji uobecniania się postpolityki i celebrytyzacji medialnej*, w: *Aspekty metodologiczne oraz teoretyczne w subdyscyplinach politologii*, red. Ł. Młyńczyk, B. Nitschke, Toruń, s. 338–352; tenże (2015): *Możliwości poznawcze myśli politycznej i ruchów politycznych – odmienności i podobieństwa przedmiotu badań*, w: *Ideologie, doktryny, ruchy polityczne. Wybrane problemy*, red. M. Marczevska-Rytke, W. Ziętara, Lublin; tenże (2015): *Style i wzorce badań myśli politycznej: od powierzchownej prezentacji do dogłębności oglądu nomologiczno-eksplanacyjnego*, *Humanities and Social Sciences*, vol. 20, no. 3, s. 117–135; tenże (2016): *Możliwości i ograniczenia podejścia interdyscyplinarnego w politologicznych badaniach myśli politycznej i refleksji teoretyczno-politycznej*, w: *Międzynarodowe studia polityczne i kulturowe wobec wyzwań współczesności*, red. T. Domański, Łódź, s. 79–99.

¹⁰ R. Skarzyński (1992): *Wróg i sojusznik: studium struktury myśli politycznej w ujęciu politologicznym: zarys koncepcji*, *Studia Polityczne*, nr 1, s. 107–111.

¹¹ R. Wapiński (1990): *Badania nad dziejami polskiej myśli politycznej u schyłku XIX i XX w.*, w: *Historia najnowsza jako przedmiot badań i nauczania*, red. J. Maternicki, Warszawa, s. 169–178.

¹² A. Zybertowicz (1990): *Kategorie do badania polskiej myśli politycznej (rozważania wstępne)*, w: *Studia z dziejów polskiej myśli politycznej*, t. 2: *Polska myśl polityczna w dzielniczy pruskiej w XIX w.*, red. S. Kalemka, Toruń, s. 5–27.

Natomiast zagadnienie wizji roli Polski w Europie Środkowo-Wschodniej w koncepcjach geopolitycznych, gospodarczych, i cywilizacyjno-kulturowych w zaproponowanym ujęciu nie znalazło odzwierciedlenia w postaci bardziej wnikliwych i kompleksowych dociekań badaczy. Nie oznacza to jednak, że wspomniana tematyka w różnych konstelacjach i w zróżnicowanym katalogu zagadnień, które się nań składają, nie znalazła miejsca w dotychczas powstałych opracowaniach.

Warto w tym miejscu wskazać inicjatywę realizowaną pod redakcją Henryka Zielińskiego, której owocem była seria *Polska myśl polityczna XIX i XX wieku*. W serii tej ukazało się dziewięć tomów materiałów dotyczących zróżnicowanych aspektów rodzimej myśli politycznej, przedstawionej w ujęciu wielowymiarowym, z wykorzystaniem różnych narzędzi, metod i technik badawczych. Dzieło Zielińskiego znalazło swoich naśladowców w ośrodkach akademickich w Gdańsku, Krakowie, Lublinie, Łodzi, Olsztynie, Poznaniu, Toruniu i Warszawie. Powstałe w nich prace – często pionierskie – stanowią punkt wyjścia dla młodych naukowców rozpoczynających badania nad polską myślą polityczną.

Przyjęcie szerokiego *definiens* dla terminu myśl polityczna daje trwały rezultat w postaci opisu danej koncepcji, niż w formie dzieł określających strukturę, poszukujących praw i prawidłowości rozwoju danej koncepcji. Takie rozumienie tego terminu wpływa również na sposób weryfikacji ocen i stawianych hipotez, a także na rezultaty syntez myśli politycznej. W tym kontekście należy ponadto zauważyć, że brak jest kompleksowego opracowania stanowiącego wielopłaszczyznową refleksję nad rekonstruowanym wysiłkiem intelektualnym myślicieli w XX w. w zakresie tematycznym projektu. Natomiast można oprzeć się na częściowych opracowaniach o różnej wartości poznawczej, których jednak nie sposób pominąć w dalszej działalności badawczej w tym polu.

Na pierwszym miejscu należy tu wymienić Wilhelma Feldmana *Dzieje polskiej myśli politycznej 1864–1914* (Warszawa 1933). Do prac syntetycznych, stanowiących opisową prezentację przekroju – w różnych kategoriach – wysiłku rodzimych myślicieli XX w. należy pozycja Grzegorza Kucharczyka *Polska myśl polityczna do roku 1939* (Dębogór 2011) oraz *Polska myśl polityczna po roku 1939* (Dębogór 2009)¹³. Do podobnej kategorii należy także praca Michała Śliwy *Polska myśl polityczna w I połowie XX wieku* (Wrocław 1993). Dalej wymienić trzeba pracę Romana Wapińskiego *Historia polskiej myśli politycznej XIX i XX wieku* (Gdańsk 1997). Syntezę przekrojową wysiłku intelektualnego myślicieli – zawężoną do okresu dwudziestolecia międzywojennego – stanowi dzieło Krzysztofa Kawalca *Spadkobiercy niepokornych. Dzieje polskiej myśli politycznej 1918–1939* (Wrocław 2000). W tych samych cezurach czasowych, co

¹³ Zob. też: G. Kucharczyk (2007): *Mała historia polskiej myśli politycznej*, Kraków.

praca Kawalca, mieści się redagowana przez Jana Jachymka i Waldemara Parucha pozycja *Więcej niż niepodległość. Polska myśl polityczna 1918–1939* (Lublin 2005). Historię polskiej myśli politycznej przedstawiają także publikacje Eugeniusza Ponczka *Polska myśl polityczna: ciągłość tradycji a koherencja aksjologiczna*¹⁴ czy też *Myśl polityczna – kultura polityczna – polityka pamięci (w kontekście imponderabiliów polskich)*¹⁵ oraz studia pod redakcją Bożeny Bańkowicz, Antoniego Dudka i Jacka M. Majchrowskiego *Główne nurty współczesnej polskiej myśli politycznej* (Kraków 1996) czy Kazimierza Przybysza *Polska myśl polityczna 1939–1945. Zarys problematyki* (Warszawa 2000). Ważne miejsce zajmują opracowania dotyczące wysiłku intelektualnego polskich elit po 1945 r.: Andrzeja Friszke *Opozycja polityczna w PRL 1945–1980* (Londyn 1994); publikacja po redakcją tegoż *Myśl polityczna na wygnaniu. Publicyści i politycy polskiej emigracji powojennej* (Warszawa 1995); a także inna pozycja pod jego redakcją wspólnie z Pawłem Machcewiczem i Rafałem Habielskim *Druga Wielka Emigracja* (Warszawa 1999); Rafała Habielskiego *W światłach i cieniach przeszłości. Emigracja wobec millenium*¹⁶; Krzysztofa Łabędzia *Spory wokół zagadnień programowych w publikacjach opozycji politycznej w Polsce w latach 1981–1989* (Kraków 1997); pozycja pod redakcją Eryka Krasuckiego, Tomasza Sikorskiego i Adama Wątor *Epigoństwo czy twórcza ciągłość. Ideowe dziedzictwo głównych nurtów politycznych Drugiej Rzeczypospolitej w refleksji politycznej po zakończeniu II wojny światowej* (Toruń 2011); Mariana S. Wolańskiego *Europa Środkowo-Wschodnia w myśli politycznej emigracji polskiej 1945–1975* (Wrocław 1996); Tadeusza Wolszy *Za żelazną kurtyną. Europa Środkowo-Wschodnia, Związek Sowiecki i Józef Stalin w opiniach polskiej emigracji politycznej w Wielkiej Brytanii 1944/1945–1953* (Warszawa 2005); książka pod redakcją Ewy Maj i Alicji Wójcik *Myśl polityczna w Polsce po 1989 roku. Wybrane nurty ideowe* (Lublin 2008); publikacja zredagowana przez Bronisława Pasierba i Krystynę A. Paszkiewicz: *Współczesna polska myśl polityczna* (Wrocław 1996); a także zredagowana przez Jana Misia praca *Twórcy polskiej myśli politycznej. Zbiór studiów* (Wrocław 1978); studium pod redakcją Magdaleny Mikołajczyk i Michała Śliwy *Kontynuacje i nowatorstwo w świecie współczesnych idei* (Kraków 2008); wreszcie zredagowana przez Tadeusza Godlewskiego i Wojciecha Jurkiewicza pozycja *Polacy – Polska – Europa. Interpretacje idei politycznych* (Bydgoszcz 2002).

¹⁴ Artykuł w: *Między otwartą a domkniętą myślą polityczną. Szkice o najnowszej refleksji politycznej* (2006): red. R. Bäcker, J. Marszałek-Kawa, Toruń, s. 38–49.

¹⁵ Artykuł w: *Mity polityczne i stereotypy w pamięci zbiorowej społeczeństwa* (2015): red. E. Ponczek, A. Sepkowski, M. Reksć, Łódź, s. 13–30.

¹⁶ Artykuł w: *Więź* 1998, nr 11.

Niezwykle istotne dla poznania wysiłku intelektualnego myślicieli XX w. są opracowania przekrojowe wybranych kategorii. Jeśli chodzi o tematykę narodu i państwa, warto wskazać pozycje autorstwa Andrzeja Wierzbickiego *Naród – państwo w polskiej myśli historycznej dwudziestolecia międzywojennego* (Warszawa 1978); Joanny Kurczewskiej *Naród w socjologii i ideologii polskiej. Analiza porównawcza wybranych koncepcji z przełomu XIX i XX wieku* (Warszawa 1979); Wojciecha Modzelewskiego *Naród i postęp. Problematyka narodowa w ideologii i myśli społecznej pozytywistów warszawskich* (Warszawa 1977); Romana Wapińskiego *Świadomość polityczna w Drugiej Rzeczypospolitej* (Łódź 1989) oraz *Pokolenia Drugiej Rzeczypospolitej* (Wrocław 1991) czy też pracę zbiorową pióra Krzysztofa Kawalca, Teresy Kulak, Stanisława Ciesielskiego, Zbigniewa Frasa *Naród i narodowość polska lat 1795–1945*.

Z kolei zagadnienie niepodległości oraz dróg doń prowadzących spotkało się z zainteresowaniem m.in. Karola Grunberga *Polskie koncepcje federalistyczne 1864–1918* (Warszawa 1971); Janusza Wojtasika *Idea walki zbrojnej o niepodległość Polski 1864–1907* (Warszawa 1987); Leszka Kamińskiego *Romantyzm a ideologia. Główne ugrupowania polityczne Drugiej Rzeczypospolitej wobec tradycji romantycznej* (Wrocław 1980); Tomasza Nałęcza *Irredenta polska. Myśl powstańcza przed I wojną światową* (Warszawa 1987); Jana Molendy *Piłsudczycy a narodowi demokraci 1908–1918* (Warszawa 1980); Eugeniusza Ponczka *Tradycja trzeciomajowa. Legenda kościuszkowska. Symbolika 11 listopada. Z badań nad dziejami idei niepodległości Polski w latach II wojny światowej* (Toruń 2011); Włodzimierza Sulei *Orientacja austro-polska w latach I wojny światowej (do aktu 5 listopada 1916 roku)* (Wrocław 1992); Tadeusza Kizwaltera i Jerzego Skowronka (redakcja) *Droga do niepodległości czy program defensywny. Praca organiczna – praca i motywy* (Warszawa 1988) czy Włodzimierza Wrzesińskiego (redakcja) *Do niepodległości 1918–1944/45–1989. Wizje – drogi – spełnienie* (Warszawa 1998).

Jeśli chodzi o problematykę ustrojową, warto wskazać następujące prace: Krzysztof Kawalec *Wizje Ustrojowe państwa w polskiej myśli politycznej* (Wrocław 1995); Andrzej Friszke *O kształt Niepodległej* (Warszawa 1989); Andrzej Ajnenkiel *Spór o model parlamentaryzmu polskiego do roku 1926* (Warszawa 1972); Jerzy Holzer *Mozaika polityczna Drugiej Rzeczypospolitej* (Warszawa 1974); Tadeusz Kowalik *Spór o ustrój społeczno-gospodarczy Polski 1944–1948* (Warszawa 1980); Krystyna Kersten *Narodziny systemu władzy. Polska 1943–1948* (Warszawa 1985); Stanisław Krukowski *Geneza Konstytucji 17 marca 1921* (Warszawa 1977); Michał Pietrzak *Rządy parlamentarne w Polsce w latach 1919–1926* (Warszawa 1969); Eugeniusz Ponczek *Polska racja stanu a przemiany systemowe w III Rzeczypospolitej w perspektywie integracji europejskiej*¹⁷, *Od demokracji do*

¹⁷ Artykuł w: *Transformacja systemowa w krajach Europy Środkowej i Wschodniej 1989–2002* (2003): red. T. Godlewski, A. Koseski, K.A. Wojtaszczyk, Bydgoszcz.

demokracji. Wartości demokratyczne w systemie politycznym Rzeczypospolitej¹⁸, Aksjologiczny wymiar polskiej racji stanu: od demokracji szlacheckiej do demokracji liberalnej¹⁹, Tradycja polskiego unionizmu i federalizmu a współczesność²⁰, Idee interregionalizmu, wielokulturowości i demokratyzmu w polskiej myśli politycznej²¹, Democratization Process of the Polish Republic's Political System before and after Poland's Accession to the European Union²², Kształty demokracji w Polsce: tradycja – współczesność – przyszłość²³; Stefan Turleja *Koncepcje ustrojowe obozu londyńskiego* (Warszawa 1978); Halina Winnicka *Tradycja a wizja Polski w publicystyce konspiracyjnej* (Warszawa 1980); Jerzy Surowiec *Spór o koncepcję ustroju państwowego Polski w okresie Krajowej Rady Narodowej (1944–1946)* (Wrocław 1982).

Tematyka dotycząca wizji granic państwa polskiego, jego bezpieczeństwa z uwzględnieniem kryterium przestrzennego, konceptu kierunków i charakteru polityki zewnętrznej oraz pomysłów integracyjnych znalazła zainteresowanie badaczy w pracach: *Polska i jej sąsiedzi* w ramach pierwszego tomu cyklu *Polska myśl polityczna XIX i XX wieku* (Wrocław 1975); *Między polską etniczną a historyczną* w ramach szóstego tomu ww. cyklu (Wrocław 1988); Łukasza Adamskiego *Polityka Polski wobec Ukrainy* (Warszawa 2010) oraz w publikacji napisanej przez tegoż wspólnie z Anną M. Deyner i Tomaszem Sikorskim *Praca u podstaw na Wschodzie* (Warszawa 2011); Jerzego Borzęckiego *Pokój ryski 1921 roku i kształtowanie się międzywojennej Europy Wschodniej* (Warszawa 2012); Jana J. Bruskiego *Między prometeizmem a Realpolitik. II Rzeczpospolita wobec Ukrainy Sowieckiej 1921–1926* (Kraków 2010); w pracy pod redakcją Erharda Cziomera *Polityka zagraniczna i bezpieczeństwa Polski (po 1989 roku)* (Kraków 2014); Aleksego Derugi *Polityka wschodnia Polski wobec Litwy, Białorusi, Ukrainy (1918–1919)* (Warszawa 1969); Wiesława Dobrzyckiego *Granica zachodnia w polityce polskiej 1944–1947* (Warszawa 1974); Janusza Farysia *Koncepcje polskiej polityki zagranicznej 1918–1939* (Warszawa 1981); w pracy zredagowanej przez Marylę

¹⁸ Artykuł w: *Globalizacja – integracja – transformacja. Główne problemy polityczne globalizacji, integracji europejskiej oraz transformacji politycznej Europy Środkowej i Wschodniej* (2003 [2004]): red. R. Bäcker i in., Toruń.

¹⁹ Artykuł w: *Demokracja – liberalizm – społeczeństwo obywatelskie. Doktryna i myśl polityczna* (2004[2005]): red. W. Kaute, P. Świercz, Katowice, s. 405–423.

²⁰ Artykuł w: *Unia Europejska a społeczeństwo obywatelskie* (2005): red. R. Paradowski, Poznań.

²¹ Artykuł w: *Demokracja w dobie globalizacji w praktyce politycznej* (2006): red. J. Iwanek, M. Mazur, Katowice.

²² Artykuł w: *International Studies Interdisciplinary Political and Cultural Journal* 2007, vol. 9, no 1.

²³ Artykuł w: *Krytycy demokracji* (2009): red. C. Kalita, A. Wielomski, Warszawa.

Fałdowską i Adama Wielomskiego *Bezpieczeństwo we współczesnej myśli politycznej* (Warszawa 2015); zredagowanej przez Andrzeja Gila *Polityka wschodnia Polski. Uwarunkowania. Koncepcje. Realizacja* (Lublin 2009); Katarzyny Gomółki *Między Polską a Rosją. Białoruś w koncepcjach polskich ugrupowań politycznych 1918–1922* (Warszawa 1994); Piotra Grabowca *Między polityką a ekonomią. Przesłanki zjednoczenia Europy w początkach polskiej myśli integracyjnej okresu międzywojennego*²⁴ oraz *Od partykularyzmu do uniwersalizmu. Polskie koncepcje międzynarodowej integracji politycznej w latach 1939–1945. Zarys problematyki*²⁵; Radosława Grodzkiego *Polska polityka zagraniczna w XX i XXI wieku. Główne kierunki – Fakty – Ludzie – Wydarzenia* (Zakrzewo 2009); Jerzego Juchnowskiego i Jana Ryszarda Sielezina *The Concept of State in Polish Political Thought in the Period 1918–1939* (Toruń 2013) oraz *The Concept of State in Polish Political Thought in the Period of War and Occupation (1939–1945)* (Toruń 2016); Adolfa Juzwenki *Polska a „biała” Rosja (od XI 1918 do IV 1920)* (Wrocław 1973); Jerzego Kajetanowicza *Wojsko Polskie w systemie bezpieczeństwa państwa 1945–2010* (Częstochowa 2013); Marka K. Kamińskiego *Polityka zagraniczna Rzeczypospolitej Polskiej 1918–1939* (Warszawa 1998); Wojciecha Karpińskiego *Polska a Rosja. Z dziejów słowiańskiego sporu* (Lublin 1999); Tytusa Komarnickiego *Próba stworzenia związku polsko-czechosłowackiego w okresie II wojny światowej*²⁶; Bogusława Kowalskiego *Realizm zamiast krucjaty. Szkice o polskiej polityce wschodniej* (Warszawa 2009); Romana Kuźniara *Droga do wolności. Polityka zagraniczna III RP* (Warszawa 2008), *Polityka zagraniczna III RP* (Warszawa 2012) oraz w zredagowanej przez tegoż pracy: Krzysztof Skubiszewski. *Dyplomata i mąż stanu* (Warszawa 2011); Sławomira Łukasiewicza *Środkowoeuropejskie inicjatywy federalistyczne realizowane na terenie Stanów Zjednoczonych w latach 1949–1956*²⁷ oraz *Projekty federalistyczne jako płaszczyzna kontaktów emigrantów z Europy Środkowo-Wschodniej w USA w latach 1940–1956*²⁸; Grzegorza Łukomskiego *Walka Rzeczypospolitej o kresy północno-wschodnie 1918–1920. Polityka i działania militarne* (Poznań 1994); Sergiusza Mikulicza *Prometeizm w polityce II Rzeczypospolitej* (Warszawa 1971); Mariana Mroczo *Ziemie dzielnicy pruskiej w koncepcjach i działalności politycznej 1864–1939* (Gdańsk 1994) i *Polska myśl zachodnia 1918–1939* (Poznań 1986); w zredagowanej przez Stanisława Nicieję

²⁴ Artykuł w: *Studia z teorii polityki, kultury politycznej i myśli politycznej* (1996): red. W. Bokajło, Wrocław.

²⁵ Artykuł w: *Federalizm. Teorie i koncepcje* (1998): red. W. Bokajło, Wrocław.

²⁶ Artykuł w: *Sprawy Międzynarodowe* (Londyn) 1947, nr 2–3.

²⁷ Artykuł w: *Dzieje Najnowsze* 2003, nr 1.

²⁸ Artykuł w: *Prace Komisji Środkowoeuropejskiej. Polska Akademia Umiejętności* 2006, t. 14.

pracy Jalta z perspektywy półwiecza (Opole 1995); Marii Nowak-Kielbikowej *Konstanty Skirmunt: polityk i dyplomata* (Warszawa 1998); Mariana Orzechowskiego *Odra – Nysa Łużycka – Bałtyk w polskiej myśli politycznej okresu II wojny światowej* (Wrocław 1969); Bronisława Pasierba *Polska myśl polityczna okresu II wojny światowej wobec Niemiec* (Poznań 1990); Eugeniusza Ponczka *Polska myśl o pokoju w latach drugiej wojny światowej (1939–1945)* (Łódź 1999), *Polska myśl polityczna wobec pacyfizmu (1939–1945)*²⁹, *Polska myśl polityczna w latach II wojny światowej wobec „porządku wersalskiego”*³⁰, *Irenologia – aksjologia – myśl o pokoju. Wyzwania i możliwości polskich badań nad pokojem*³¹, *Konteksty znaczeniowe słowa pokój w polskiej myśli politycznej (1939–1945)*³², *Wizja Europy Środkowo-Wschodniej w polskiej myśli politycznej w latach II wojny światowej*³³, *The Polish Statehood and European Integration: Antecedents and Anticipations*³⁴, *Europa Środkowo-Wschodnia w polskiej myśli politycznej (1939–1945)*³⁵, *Idea międzynarodowego ładu pokojowego w świadomości politycznej społeczeństwa polskiego: tradycja i współczesność*³⁶, *Polscy myśliciele polityczni oraz elity przywódcze o europejskim ładzie pokojowym: tradycja i możliwości jej aktualizacji*³⁷, *Kwestia zmiany zachodniej granicy powojennej Rzeczypospolitej w myśli politycznej Polski Walczącej (1939–1945)*³⁸; Andrzeja Skrzypka *Związek Bałtycki, Litwa, Łotwa, Finlandia i Estonia w polityce Polski i ZSRR w latach 1919–1925* (Warszawa 1975); Krzysztofa Tarki *Emigracyjna dyplomacja. Polityka zagraniczna Rządu RP na uchodźstwie 1945–1990* (Warszawa 2003); Mariana S. Wolańskiego *Miejsce Polski w Europie w polskiej myśli politycznej lat 1944–1948* (Wrocław 1978) oraz *Europa Środkowo-Wschodnia w koncepcjach ośrodka prezydenckiego*

²⁹ Artykuł w: *Przegląd Humanistyczny* 1999, nr 1.

³⁰ Artykuł w: *Przegląd Zachodni* 1999, nr 3 (292).

³¹ Artykuł w: *W kręgu polityki, dyplomacji i historii XX wieku. Księga Jubileuszowa Profesora Waldemara Michowicza* (2000): red. B. Rakowski, A. Skrzypek, Łódź.

³² Artykuł w: *Athenaeum* 2001, t. 7.

³³ Artykuł w: *Unifikacja i różnicowanie się współczesnej Europy* (2002): red. B. Fijałkowska, A. Żukowski, Warszawa.

³⁴ Artykuł w: *International Studies Interdisciplinary Political and Cultural Journal* 2002, vol. 3, no. 1.

³⁵ Artykuł w: *Przegląd Zachodni* 2003, nr 1, s. 19–48.

³⁶ Artykuł w: *Kraje Europy Środkowej i Wschodniej wobec europejskich wyzwań integracyjnych* (2003): red. A. Stępień-Kuczyńska, Łódź.

³⁷ Artykuł w: *Dokąd zmierza Europa – przywództwo – idee – wartości* (2007): red. H. Taborska, J.W. Wojciechowski, Pułtusk.

³⁸ Artykuł w: *Nad Odrą i Bałtykiem: ludzie – realizacja do 1989* (2013): red. M. Semczyszyn, T. Sikorski, A. Wątor, Szczecin.

w Londynie w latach 1949–1953³⁹; Zdzisława Wroniaka *Sprawa polskiej granicy zachodniej w latach 1918–1939* (Poznań 1963); Wojciecha Wrzesińskiego *Warmia i Mazury w polskiej myśli politycznej 1864–1945* (Warszawa 1984) oraz Prusy Wschodnie w polskiej myśli politycznej 1864–1945 (Olsztyn 1994), wreszcie w zredagowanej przez Justynę Zając i Ryszarda Ziębę pracy *Polska w stosunkach międzynarodowych 1945–1989* (Toruń 2005).

Swoich badaczy znalazła również kategoria koncepcji narodowościowych w myśli rodzimych intelektualistów w XX w. Tematykę tę poruszały prace: *Polska – Polacy – Mniejszości Narodowe* w ramach ósmego tomu serii *Polska myśl polityczna XIX i XX wieku* (Wrocław 1992); Andrzeja Chojnowskiego *Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921–1939* (Wrocław 1979); Waldemara Micha Obcy w polskim domu. *Nacjonalistyczne koncepcje rozwiązania problemu mniejszości narodowych 1918–1939* (Lublin 1994); Michała Śliwy *Obcy czy swoi. Z dziejów poglądów na kwestię żydowską w Polsce w XIX i XX wieku* (Kraków 1997); Krystyny Gomółki *Polskie ugrupowania polityczne wobec kwestii białoruskiej 1918–1922* (Warszawa 1989); praca zredagowana przez Jana Jachymka *Mniejszości narodowe w polskiej myśli politycznej XX wieku* (Lublin 1992) oraz tegoż wspólnie z W. Paruchem *Między rzeczywistością polityczną a światem iluzji. Rozwiązania problemu mniejszości narodowych w polskiej myśli politycznej XX wieku* (Lublin 2001).

W obszarze prac traktujących o refleksji nad problematyką gospodarczą warto wskazać pozycje: zredagowaną przez Stanisława Czaję *Rozwój polskiej myśli ekonomicznej na przestrzeni wieków* (Wrocław 2004); Kazimierza Dziewulskiego *Spór o etatyzm 1919–1939* (Warszawa 1981); Aleksandry Lityńskiej *Polska myśl ekonomiczna okresu międzywojennego* (Kraków 1998); Edwarda Łukawera *Z historii polskiej myśli ekonomicznej 1945–1995* (Warszawa 1997); Wiesława Piątkowskiego *Idee agrarne ugrupowań politycznych w Królestwie Polskim w latach 1892–1918* (Łódź 1992); publikację zredagowaną przez Michała Szuldrzyńskiego *Kapitalizm po polsku* (Kraków 2003); Andrzeja Wojtasa *Problematyka agrarna w polskiej myśli politycznej 1918–1948* (Warszawa 1983); Urszuli Zagóry-Jonszty: *Spory o model gospodarki Drugiej Rzeczypospolitej (Problem etatyzmu, planowania i kartelizacji)* (Katowice 1991); Seweryna Żurawickiego *Myśl ekonomiczno-polityczna w Polsce okresu międzywojennego* (Warszawa 1970) oraz wspólnie z Leszkiem Guzickim *Historia polskiej myśli społeczno-ekonomicznej 1914–1945* (Warszawa 1974).

Rozważania nad cywilizacją oraz kulturą są tematem prac: Leszka Gawora *O wielości cywilizacji. Filozofia społeczna Feliksa Konecznego* (Lublin 2002)

³⁹ Artykuł w: *Studia nad współczesną polską myślą polityczną* (1994): red. C. Lewandowski, M.S. Wolański, Wrocław.

oraz *Katastrofizm w polskiej myśli społecznej i filozofii* (Lublin 1999); Bogumiła Grotta *Religia, cywilizacja, rozwój. Wokół idei Jana Stachniuka* (Kraków 2003); Eugeniusza Ponczka *Dyskurs o kulturze w polskiej myśli politycznej (1939–1945)* (Toruń 2006) oraz artykułów *Wartości polskiej kultury politycznej: zmienność dziejowa i wyzwania przyszłości*⁴⁰, *Etyka obywatelska w polskiej kulturze politycznej: możliwości i ograniczenia*⁴¹, *Przenikanie kultur i ich dialog – dziedzictwo polskie i wyzwania przyszłości*⁴², *Polska myśl polityczna w sytuacji wyzwań cywilizacyjnych współczesności*⁴³, *Rodzimość i europejskość kultury ojczystej w debacie politycznej Polski Walczącej (1939–1945)*⁴⁴, *Wyzwania modernizacyjne a ciągłość cywilizacyjna społeczeństwa polskiego. Doświadczenia przeszłości i wyzwania przyszłości*⁴⁵, *Zmienność dziejowa polskiej kultury politycznej a wyzwania współczesności*⁴⁶, pod tegoż redakcją wspólnie z Andrzejem Sepkowskim *Dialog idei w Europie w XX i XXI wieku* (Toruń 2011) oraz Romana Wapińskiego *Polska na styku narodów i kultur. W kręgu przeobrażeń narodowościowych i cywilizacyjnych w XIX i XX wieku* (Gdańsk 2002). Wątki te pojawiają się wyraźnie także w piśmarstwie Andrzeja Piskozuba⁴⁷.

Poszukiwanie relacji między przestrzenią geograficzną a polityką sięga drugiej połowy XIX w. Zainteresowanie tą tematyką na gruncie rodzimym wiązało

⁴⁰ Artykuł w: *Kultura polityczna. Europejskie standardy a polska rzeczywistość* (2003): Poznań, s. 103–125.

⁴¹ Artykuł w: *Kulturowe instrumentarium wolności. Etyka i prawo* (2005): red. R. Paradowski, Poznań, s. 15–28.

⁴² Artykuł w: *Dialog europejski. Zachód – Wschód. Kultura – polityka – społeczeństwo* (2007): red. J. Kmiecński, A. Stępień-Kuczyńska, Toruń, s. 26–38.

⁴³ Artykuł w: *Kontynuacje i nowatorstwo w świecie współczesnych idei* (2008): red. M. Mikołajczyk, M. Śliwa, Kraków, s. 54–69.

⁴⁴ Artykuł w: *Dialog idei w Europie w XX i XXI wieku* (2011): red. E. Ponczek, A. Sepkowski, Toruń, s. 201–245.

⁴⁵ Artykuł w: *Modernizacja polityczna w teorii i praktyce. Doświadczenia państw postsocjalistycznych i Trzeciego Świata* (2009[2010]): red. M. Barański, Katowice, s. 235–254.

⁴⁶ Artykuł w: *Księga życia i twórczości. Księga pamiątkowa dedykowana Profesorowi Romanowi A. Tokarczykowi* (2013): t. 4: *Filozofia*, red. Z. Władek i in., Lublin, s. 296–319.

⁴⁷ A. Piskozub (1992): *Elementy nauki i cywilizacji*, Gdańsk; tenże (1996): *Cywilizacje w czasie i przestrzeni*, Gdańsk; tenże (1998): *Transport w dziejach cywilizacji*, Toruń; tenże (1998): *Morze w dziejach cywilizacji*, Toruń; tenże (2001): *Geografia poznawania Wszechocanu*, Toruń; tenże (2001): *Rzeki w dziejach cywilizacji*, Toruń; tenże (2003): *Czasoprzestrzeń cywilizacyjna*, Toruń; tenże (2004): *Polska w cywilizacji zachodniej*, Toruń.

się refleksją nad przyczyną upadku I Rzeczypospolitej. Rozwój polskiej myśli geopolitycznej nastąpił w okresie Niepodległej, kiedy starano się stworzyć trwałą konstrukcję myślową, uzasadniającą roszczenia terytorialne Drugiej Rzeczypospolitej. W tych warunkach zrodziły się idee multilateralnych związków państwa, które stanowiły rdzeń myślenia polskich elit intelektualnych o bezpieczeństwie i roli Polski w Europie, zwłaszcza w obszarze państw *Młodszej Europy*.

Wraz z tragicznymi skutkami II wojny światowej polska myśl geopolityczna weszła na płaszczyznę refleksji nad ładem powojennym oraz polityką mocarstw, co stanowiło przedmiot przemyśleń polskiej emigracji politycznej. Bogactwo i wielowymiarowość polskiej myśli politycznej w XX w. stanowi otwarte pole badawcze. Wymaga rzetelnych badań i zwrotu w stronę spuścizny polskich elit intelektualnych pierwszej połowy XX w., kiedy tworzyły się zręby koncepcji, których recepcję znajdujemy we współczesnych konstrukcjach myślowych dotyczących miejsca i roli Polski w Europie Środkowo-Wschodniej. Powyższe uwagi nie mają bynajmniej na celu w żaden sposób deprecjonować już istniejącego i – co może cieszyć – stale powiększającego się dorobku w zakresie badań nad polską myślą geopolityczną.

Zagadnienie wpływu czynników przestrzennych na procesy polityczne, które uwidoczniła dylematy polskiej geopolityki⁴⁸, podejmują prace: Jarosława Mikołajca *Odrodzenie geopolityki w Polsce*⁴⁹; Pawła Burdzego i Mariusza Sielskiego *Polityka zagraniczna Ukrainy* (Warszawa 1995); Piotra Ciepluchy *Prometeizm i koncepcja międzymorza w praktyce polityczno-prawnej oraz dyplomacji II RP*⁵⁰; Stanisława Cioska i Małgorzaty Wieteski-Rostek *Współczesne stosunki międzynarodowe: praca zbiorowa* (Warszawa 2008); Radosława Domke *Ziemie Zachodnie i Północne Polski w propagandzie lat 1945–1948* (Zielona Góra 2010); Piotra Eberhardta *Między Rosją a Niemcami: przemiany narodowościowe w Europie Środkowo-Wschodniej w XX wieku* (Warszawa 1996), *Polska i jej granice. Z historii polskiej geografii politycznej* (Lublin 2004), *Problematyka geopolityczna ziem polskich* (Warszawa 2008), *Twórcy polskiej geopolityki* (Kraków 2006), zredagowana przez tegoż praca *Problematyka geopolityczna ziem polskich* (Warszawa 2008); Tomasza Gajownicza *Rosja a „międzymorze”, w polskiej myśli politycznej XX wieku. Wybrane zagadnienia*⁵¹ oraz *Koncepcja „Międzymorza” w polskiej myśli politycznej XX wieku*⁵²; Feliksa Grossa

⁴⁸ Zob. szerzej: L. Sykulski (2014): *Bibliografia geopolityki współczesnej (1989–2009)*. Wybór, Częstochowa.

⁴⁹ Artykuł w: *Zeszyty Naukowe Politechniki Śląskiej* 2016, nr 1967.

⁵⁰ Artykuł w: *Studia Prawno-Ekonomiczne* 2014, t. 93.

⁵¹ Artykuł w: *Sprawy Wschodnie* 2004, nr 1.

⁵² Artykuł w: *Unifikacja i różnicowanie się współczesnej Europy* (2002), red. B. Fiłałkowska, A. Żukowski, Warszawa.

Federacje i konfederacje europejskie. Rodowód i wizje (Warszawa 1994); Krzysztofa Grygajtisa *Polskie idee federacyjne i ich realizacja w XIX i XX wieku* (Częstochowa 2001) oraz *Sowiecka strategia geopolityczna w Europie a Polska: 1923–1943* (Warszawa 2006); *Kresy – pojęcie i rzeczywistość: zbiór studiów* (Warszawa 1997) pod redakcją Kwiryny Handke; Macieja Jakubowskiego *Polska i jej sąsiedzi wobec przemian cywilizacyjnych i geopolitycznych*⁵³ oraz *Strategiczne znaczenie polskiej granicy wschodniej i polskiego pogranicza wschodniego*⁵⁴; Jacka Kloczkowskiego *Przekłete miejsce Europy? Dylematy polskiej geopolityki* (Kraków 2009); Marka Kornata *Początki studiów sowietologicznych i wschodoznawczych w Polsce (1919–1939): ośrodki, czasopisma, badacze* (Warszawa 2002); *Polska Szkoła Sowietologiczna 1930–1939* (Kraków 2003); Aleksandry Kosickiej-Pajewskiej *Polska między Rosją a Niemcami: koncepcje polityczne Adolfa Bocheńskiego* (Poznań 1992); Zbigniewa Lacha i Juliana Skrzypa *Geostrategiczne położenie Polski przed i po transformacji ustrojowej* (Warszawa 2008); ww. oraz Andrzeja Łaszczyka *Geografia bezpieczeństwa państw regionu środkowoeuropejskiego* (Warszawa 2001); Ireneusza Maja *Działalność Instytutu Wschodniego w Warszawie 1926–1939* (Warszawa 2007); Tadeusza Markowskiego *Jak wykorzystać geopolityczne położenie Polski?* (Warszawa 2006) oraz wspólnie z Andrzejem Stasiakiem *Rola polskiej przestrzeni w integrującej się Europie* (Warszawa 2007); Leszka Moczulskiego *Europa ojczyzn 2004: geopolityka, gospodarka, cywilizacja* (Warszawa 2003); Anny Moraczewskiej *Transformacja funkcji granic Polski* (Lublin 2008); Andrzeja Nowaka *Ofiary, imperia i historycy: studium przypadków (od XVIII do XXI wieku)* (Kraków 2009); Tomasza Otremby *Wyżyna Polska. O zachowaniu całości i niepodległości Polski* (Gdańsk 1997); *Europa Bałtycka: rozwój koncepcji: opracowanie dedykowane Profesorowi Jerzemu Zaleskiemu w pięćdziesięciolecie pracy naukowej* pod redakcją Małgorzaty Pacuk (Gdańsk 2001); Andrzeja Piskozuba *Polska w cywilizacji zachodniej* (Gdańsk 2001); Marcina Rościszewskiego i Zuzanny Siemek *Polska granica wschodnia*⁵⁵; Juliana Skrzypa *Geostrategiczne położenie Polski* (Warszawa 1998), *Śródkowoeuropejski region strategiczny jako element przestrzeni euroatlantyckiej* (Warszawa 2001) oraz tegoż wspólnie ze Zbigniewem Lachem i Andrzejem Łaszczykiem *Geografia wojenna RP i krajów ościennych – synteza wyników badań* (Warszawa 2000); Leszka Sykulskiego *Polska myśl geopolityczna w latach 1989–2009* (Chorzów 2015); Józefa Szaniawskiego *Reduta: Polska między historią a geopolityką* (Warszawa 2002); Tomasza Szczepańskiego *Międzymorze. Polityka środkowoeuropejska KPN* (Warszawa 1993); Krzysztofa Szczerskiego *Podmiotowość geopolityczna. Studia nad polską polityką zagraniczną* (Warszawa 2009); Jana Wendta *Geopolityczne aspekty transportu*

⁵³ Artykuł w: *Geopolitical Studies* 1999, vol. 4.

⁵⁴ Artykuł w: *Geopolitical Studies* 1997, vol. 3.

⁵⁵ Artykuł w: *Geopolitical Studies* 1997, vol. 1.

w *Europie Środkowej* (Warszawa 1999); wreszcie Tomasza Zaryckiego *From Soviet to a Western-dominated Political Scene: the Geopolitical Context of Politics in Poland*⁵⁶ oraz *Ideologies of Eastness in Central and Eastern Europe* (London 2014).

Znacznie lepiej pod względem ilościowym i jakościowym wypada ogólna ocena prac z zakresu myśli politycznej oraz komponentów nań się składających w odniesieniu do konkretnych nurtów oraz frakcji politycznych. Nie oznacza to jednak, że pola badawcze w tej materii zostały wyczerpane. Dotychczasowe przedstawienia i ujęcia przedmiotowe wymagają uzupełnień, sprostowań oraz zastosowania optyki interdyscyplinarnej, wykorzystującej narzędzia stosowane w naukach pokrewnych historii.

W piśmiennictwie traktującym o polskim konserwatyzmie szczególne znaczenie dla poznania jego dziejów, struktur oraz rodzących się w jego obrębie konstrukcji myślowych mają prace: Andrzeja Ajnenkiela⁵⁷, Jacka Bartyzela⁵⁸, Zbigniewa Budycha⁵⁹, Edwarda Czapiewskiego⁶⁰, Marka Figury⁶¹, Artura Górskiego⁶², Jacka Gzelli⁶³, Rafała Habielskiego⁶⁴, Jerzego Jaruzelskiego⁶⁵, Michała

⁵⁶ Artykuł w: *Cultural Transformations after Communism: Central and Eastern Europe In Focus* (2011): eds. B. Törnquist-Plewa, K. Stala, Lund.

⁵⁷ A. Ajnenkiel (1969): *Próba systematyzacji koncepcji ustrojowych. Program konserwatystów*, *Dzieje Najnowsze*, nr 2.

⁵⁸ J. Bartyzel (2002): *Konserwatyzm bez kompromisu: studium z dziejów zachowawczej myśli politycznej w Polsce XX wieku*, Toruń.

⁵⁹ Z. Budych (1992): *Ruch konserwatywny w II Rzeczypospolitej w ujęciu polskiego piśmiennictwa historycznej*, w: *Wrocławskie studia z dziejów najnowszych*, red. W. Wrzesiński, Wrocław.

⁶⁰ E. Czapiewski (1988): *Koncepcje polityki zagranicznej konserwatystów polskich w latach 1918–1926*, Wrocław; tenże (1986): *Konserwatyści o stosunkach polsko-niemieckich w latach 1918–1925*, *Dzieje Najnowsze*, z. 33–34; Jan Bobrzyński o *kwestiach ustrojowych Drugiej Rzeczypospolitej* (1998): oprac. tenże, Warszawa.

⁶¹ M. Figura (2008): *Rosja w myśli politycznej Władysława Studnickiego*, Poznań.

⁶² A. Górski (1999): *Władza polityczna w myśli Stanisława Cata-Mackiewicza*, Kraków.

⁶³ J. Gzella (1993): *Myśl polityczna Władysława Studnickiego na tle koncepcji konserwatystów polskich (1918–1939)*, Toruń; tenże (1993): *Zaborcy i sąsiedzi Polski w myśli społeczno-politycznej Władysława Studnickiego (do 1939 roku)*, Toruń.

⁶⁴ R. Habielski (2006): *Dokąd nam iść wypada? Jerzy Giedroyc. Od „Buntu Młodych” do „Kultury”*, Warszawa.

⁶⁵ J. Jaruzelski (1983): *O genezie Konstytucji Kwietniowej. Poseł Cat Mackiewicz i konserwatyści w pracach przygotowawczych*, *Kwartalnik Historyczny*, nr 2; tenże (1973): *Cat Mackiewicz w „Słowie”*. *Publicystyka niemiecka w latach 1938–1939*, *Dzieje Najnowsze*, nr 1; tenże (1987): *Stanisław Cat Mackiewicz (1896–1966)*, Wilno.

Jaskólskiego⁶⁶, Andrzeja Jaszczuka⁶⁷, Aleksandry Kościak-Pajewskiej⁶⁸, Władysława T. Kuleszy⁶⁹, Marcina Króla⁷⁰, Waldemara Łazugi⁷¹, Rafała Matyi⁷², Włodzimierza Micha⁷³, Henryka S. Michalaka⁷⁴, Janusza Osicy⁷⁵, Marka Pąckińskiego⁷⁶, Szymona Rudnickiego⁷⁷, Jana Skoczyńskiego⁷⁸, Grażyny Sordyl⁷⁹,

⁶⁶ M. Jaskólski (1990): *Kaduceus polski. Myśl polityczna konserwatystów krakowskich 1866–1934*, Warszawa; tenże (1988): *Między normatywizmem i uniwersalizmem. Myśl prawno-polityczna Władysława Leopolda Jaworskiego*, Wrocław; tenże (1991): *Ustrój polityczny w koncepcjach ruchu konserwatywnego w Polsce 1918–1939*, w: *Tradycje i współczesność kultury politycznej w Polsce 1918–1990*, red. E. Olszewski, Lublin.

⁶⁷ A. Jaszczuk (1986): *Spór pozytywistów z konserwatystami a przyszłość Polski 1870–1903*, Warszawa.

⁶⁸ A. Kościak-Pajewska (1992): *Polska między Rosją a Niemcami. Koncepcje polityczne Adolfa Bocheńskiego*, Poznań.

⁶⁹ W.T. Kulesza (1982): *Konserwatyści w obozie sanacyjnym w latach 1926–1935. Spór o konserwatywną interpretację ideologii obozu rządzącego*, *Przegląd Historyczny*, z. 3–4.

⁷⁰ M. Król (1985): *Konserwatyści a niepodległość. Studia nad polską myślą konserwatywną XIX wieku*, Warszawa; tenże (1979): *Style politycznego myślenia. Wokół „Buntu Młodych” i „Polityki”*, Paryż.

⁷¹ W. Łazuga (1982): *Michał Bobrzyński. Myśl historyczna a działalność polityczna*, Warszawa.

⁷² R. Matyja (2009): *Konserwatyzm po komunizmie*, Warszawa.

⁷³ W. Mich (1987): *Etos ziemiański w działalności Związku Ziemian w Warszawie*, *Dzieje Najnowsze*, nr 3; tenże (1995): *Kościół i religia katolicka w myśli politycznej polskiego ruchu konserwatywnego 1918–1939*, w: *Religia i Kościół rzymskokatolicki w polskiej myśli politycznej 1919–1993*, red. J. Jachymek, Lublin; tenże (1991/1992): *Adaptacja państwa w myśli politycznej polskiego ruchu konserwatywnego*, *Annales UMCS*, sec. F; tenże (1992): *Problem mniejszości narodowych w myśli politycznej polskiego ruchu konserwatywnego (1918–1939)*, Lublin; tenże (1996): *Między integryzmem a liberalizmem. Polscy konserwatyści wobec kapitalizmu*, Lublin.

⁷⁴ H.S. Michalak (1987): *Józef Szujski 1935–1883. Światopogląd i działanie*, Łódź.

⁷⁵ J. Osica (1982): *Politycy anachronizmu. Konserwatyści wileńskiej grupy „Słowa” 1922–1928*, Warszawa.

⁷⁶ M. Pąckiński (1994): *Konserwatyzm na rozdrożu. „Młodzi konserwatyści” warszawscy wobec ideowych dylematów schyłku XIX wieku*, Warszawa.

⁷⁷ S. Rudnicki (1981): *Działalność polityczna polskich konserwatystów 1918–1926*, Wrocław.

⁷⁸ J. Skoczyński (1994): *Wartość pesymizmu. Studia i szkice o Marianie Zdziechowskim*, Kraków.

⁷⁹ G. Sordyl (1999): *Spadkobiercy stańczyków. Doktryna polskiego konserwatyizmu w latach 1979–1989*, Kraków.

Bohdana Szlachty⁸⁰, Dariusza Szpopera⁸¹, Andrzeja Szwarca⁸², Kazimierza M. Ujazdowskiego⁸³, Konrada Wandowicza⁸⁴, Przemysława Waingertnera⁸⁵ i Władysława Władyki⁸⁶.

Badacze ci podejmowali zagadnienie sporów ideowych toczonych w obrębie nurtu – a także stosunku konserwatystów do innych formacji ideowych – struktur oraz modelu działalności ruchu oraz ideologii konserwatywnej, w obrębie której szczególną troską badawczą objęto jej komponenty istotne z punktu widzenia proponowanych przez konserwatystów rozwiązań w sferze społecznej, gospodarczej i politycznej. Ważne miejsce w pracach na temat polskiego konserwatyzmu zajmuje problematyka ustrojowa, zagadnienie kierunków polityki zagranicznej oraz idea państwa, a także kwestia charakteru polityki w stosunku do mniejszości narodowych⁸⁷.

Należy przy tym podkreślić, że wprawdzie powstały publikacje syntetyczne ujmujące całościowo refleksję rodzimych konserwatystów nad realiami społecznymi oraz polityczno-gospodarczymi, w tym w konkretnych cezurach

⁸⁰ B. Szlachta (2000): *Konserwatyzm. Z dziejów tradycji myślenia o polityce*, Kraków; tenże (2000): *Polscy konserwatyści wobec ustroju politycznego do 1939 roku*, Kraków; tenże (2000): *Z dziejów polskiego konserwatyzmu*, Kraków.

⁸¹ D. Szpopera (1998): *Konserwatyści wileńscy II Rzeczypospolitej wobec nacjonalizmu i Narodowej Demokracji*, *Myśl Konserwatywna*, nr 2/3; tenże (1999): *Sukcesorzy Wielkiego Księstwa: Myśl polityczna i działalność konserwatystów polskich na ziemiach litewsko-białoruskich w latach 1904–1939*, Gdańsk; tenże (2000): „*Koncepcja Krajowa*” w *myśli politycznej konserwatystów polskich byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego do 1914 r.*, *Sprawy Polityczne*, nr 4(6); tenże (2001): *Nieznany projekt konstytucji Stanisława Cata-Mackiewicza*, *Sprawy Polityczne*, nr 4(10); tenże, A. Bielecki (2001): *Aleksander Meysztowicz. Portret polityka konserwatywnego*, Gdańsk.

⁸² A. Szwarz (1996): *Od Wielopolskiego do Stronnictwa Polityki Realnej. Zwolennicy ugody z Rosją, ich poglądy i próby działalności politycznej 1864–1905*, Warszawa.

⁸³ K.M. Ujazdowski (2005): *Żywotność konserwatyzmu. Idee polityczne Adolfa Bocheńskiego*, Warszawa.

⁸⁴ K. Wandowicz (2000): *Współczesny konserwatyzm polityczny w Polsce 1989–1998*, Wrocław; tenże (2009): *Tradycja a odrodzony polski konserwatyzm polityczny po 1989 r.*, w: *Marzyciele i realiści: o roli tradycji w polskiej myśli politycznej po upadku powstania styczniowego do XXI wieku*, red. T. Sikorski, A. Wątor, Szczecin.

⁸⁵ P. Waingertner (2015): *Jerzego Giedroycia idea ULB – geneza, założenia, próby realizacji. Zarys problematyki*, *Studia z Historii Społeczno-Gospodarczej*, t. 15.

⁸⁶ W. Władyka (1977): *Działalność polityczna polskich stronnictwa konserwatywnych w latach 1926–1935*, Wrocław.

⁸⁷ Zob. też: A. Wójcik (2004): *Stan badań nad polską myślą polityczną w okresie 1864–1939*, *Polityka i Społeczeństwo*, nr 1, s. 88–90.

czasowych, to jednak należy także zasygnalizować wyraźne braki, jeśli chodzi o monografię ukazującą wysiłek intelektualny prominentów tego ruchu w sferze koncepcyjnej. Te zaś, które powstały, stanowią w zasadzie przyczynek do pogłębionych badań, które pozwolą zrekonstruować kategorie myśli polskich konserwatystów z uwzględnieniem ich stanowiska w kwestii roli Polski w Europie Środkowo-Wschodniej na przestrzeni XX w.

Zagadnienia stanowiące katalog myśli społecznej i polityczno-gospodarczej szeroko rozumianego rodzimego obozu narodowego oraz myślicieli związanych z nim ideowo w różnym stopniu stały się przedmiotem badań szerokiego grona naukowców. Wśród nich należy wymienić: Michała Andrzejczaka⁸⁸, Olafa Bergmanna⁸⁹, Marka Białokura⁹⁰, Piotra Bilińskiego⁹¹, Antoniego Bobrusa⁹², Andrzeja Borkowskiego, Władysława Bulhaka⁹³, Jerzego Chodorowskiego⁹⁴, Marzenę Dajnowicz, Anetę Dawidowicz, Przemysława Dąbrowskiego⁹⁵, Janusza Farysia⁹⁶, Andrzeja Friszke⁹⁷,

⁸⁸ M. Andrzejczak (2016): *Rosja w myśli politycznej Narodowej Demokracji w latach 1917–1939*, Krzeszowice.

⁸⁹ O. Bergmann (1998): *Narodowa Demokracja wobec problematyki żydowskiej w latach 1918–1929*, Poznań.

⁹⁰ M. Białokur (2005): *Myśl społeczno-polityczna Joachima Bartoszewicza*, Toruń.

⁹¹ P. Biliński (1999): *Władysław Konopczyński. Historyk i polityk II Rzeczypospolitej (1880–1952)*, Warszawa; tenże (2017): *Władysław Konopczyński (1880–1952). Człowiek i dzieło*, Kraków.

⁹² A. Bobrus (1989): *Publicystyka endecka wobec stosunków polsko-litewskich w latach 1920–1939*, *Studia Historyczne*, z. 2.

⁹³ W. Bulhak (2000): *Dmowski – Rosja a kwestia polska*, Warszawa.

⁹⁴ J. Chodorowski (1997): *Roman Rybarski 1887–1942. Z historii polskiej myśli ekonomicznej i prawnoustrojowej pierwszej połowy XX w.*, Warszawa; tenże (1996): *Czy zmierzch państwa narodowego?*, Poznań.

⁹⁵ P. Dąbrowski (2010): *Narodowa Demokracja byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Studium z zakresu myśli politycznej i działalności obozu narodowego na ziemiach litewsko-białoruskich w latach 1897–1918*, Kraków.

⁹⁶ J. Faryś, A. Wątor (1994): *Edward Dubanowicz 1881–1943. Biografia polityczna*, Szczecin; J. Faryś (1990): *Stanisław Stroński. Biografia polityczna do 1939 r.*, Szczecin; tenże (1981): *Koncepcje polskiej polityki zagranicznej 1918–1939*, Warszawa; tenże (2000): *Niemcy w myśli politycznej obozu narodowego 1921–1939*, *Szczecińskie Studia Historyczne*, nr 13.

⁹⁷ A. Friszke (1981): *Naród, państwo, system władzy w myśli politycznej Związku Ludowo-Narodowego w latach 1919–1926*, *Przegląd Historyczny*, nr 1.

Krystynę Gomulkę⁹⁸, Bogumiła Grotta⁹⁹, Bohdana Halczaka¹⁰⁰, Andrzeja Jaeschke, Konrada Jajecznika¹⁰¹, Michała Jaskólskiego¹⁰², Zbigniewa Kaczmarka¹⁰³, Krzysztofa Kawalca¹⁰⁴, Krzysztofa Kawęckiego¹⁰⁵, Stanisława Kiliana¹⁰⁶, Jerzego Kornasia¹⁰⁷, Marka Kornata, Alberta Kotowskiego, Tomasza

⁹⁸ K. Gomółka (1992): *Sprawa białoruska w koncepcjach Narodowej Demokracji w latach 1918–1922*, w: *Polska myśl polityczna XIX i XX wieku*, t. 8: *Polska – Polacy – mniejszości narodowe*, red. W. Wrzesiński, Wrocław.

⁹⁹ B. Grott (1991): *Nacjonalizm chrześcijański. Myśl społeczno-państwowa formacji narodowo-katolickiej w Drugiej Rzeczypospolitej*, Kraków; tenże (1984): *Nacjonalizm i religia. Proces zespalandia nacjonalizmu z katolicyzmem w jedną całość ideową w myśli Narodowej Demokracji 1926–1939*, Kraków; tenże (1996): *Nacjonalizm chrześcijański. Narodowo-katolickie formacje ideowe w II Rzeczypospolitej na tle porównawczym*, Kraków; tenże (1995): *Zygmunt Balicki – ideolog Narodowej Demokracji*, Kraków; *Różne oblicza nacjonalizmów. Polityka – religia – etos* (2010), red. tenże, Kraków.

¹⁰⁰ B. Halczak (2000): *Publicystyka narodowo-demokratyczna wobec problemów narodowościowych i etnicznych II Rzeczypospolitej*, Zielona Góra.

¹⁰¹ K. Jajecznik (2013): *Wizje Europy w polskiej myśli nacjonalistycznej po 1989 roku*, w: *Europejskie inspiracje myśli politycznej w Polsce od XIX do XXI wieku. Recepcja – kontynuacja – interpretacja*, red. E. Maj, A. Dawidowicz, Ł. Lewkowicz, A. Szwed, Lublin.

¹⁰² M. Jaskólski (1989): *Konserwatyzm – nacjonalizm. Studia nad konfrontacjami ideowymi konserwatyzmu krakowskiego i demokracji narodowej przed 1914 r.*, Kraków.

¹⁰³ Z. Kaczmarek (1980): *Obóz Wielkiej Polski. Geneza i działalność społeczno-polityczna w latach 1926–1933*, Poznań.

¹⁰⁴ K. Kawalec (1989): *Narodowa Demokracja wobec faszyzmu 1922–1939. Ze studiów nad dziejami myśli politycznej obozu narodowego*, Warszawa; tenże (1996/2002/2016): *Roman Dmowski*, Warszawa 1996/Wrocław 2002/Poznań 2016.

¹⁰⁵ K. Kawęcki (2013): *W imię Wielkiej Polski*, Warszawa.

¹⁰⁶ S. Kilian (1997): *Myśl edukacyjna Narodowej Demokracji*, Kraków; *Wacław Komarnicki o ustroju państwa i konstytucji* (2000): wstęp i oprac. tenże, Warszawa; tenże (2000): *Myśl społeczno-polityczna Tadeusza Bieleckiego*, Kraków.

¹⁰⁷ J. Kornas (1995): *Naród i państwo w myśli politycznej Związku Ludowo-Narodowego*, Kraków; tenże (1997): *Ustrój polityczny i ekonomiczny Polski w myśli politycznej Stanisława Głąbińskiego w latach 1919–1927*, *Zeszyty Naukowe Akademii Ekonomicznej w Krakowie*, nr 484; *Stanisław Głąbiński o ustroju państwa polskiego i parlamentarystyce* (1999): oprac. tenże, Warszawa.

Koziello¹⁰⁸, Teresę Kulak¹⁰⁹, Lucynę Kulińską¹¹⁰, Jana Kusia¹¹¹, Grzegorz Krzywca¹¹², Zbigniewa Landaua¹¹³, Mariana Leczyka, Henryka Lisiaka, Zygmunta Łupinę, Jarosława Macałę¹¹⁴, Tomasza Madrasa¹¹⁵, Ewę Maj¹¹⁶, Jacka

¹⁰⁸ T. Koziello (2011): *Miejsce Polski w Europie w koncepcjach politycznych Ligi Polskich Rodzin jako kontynuacja narodowodemokratycznej myśli politycznej okresu międzywojennego*, w: *Epigoństwo czy twórcza ciągłość. Ideowe dziedzictwo głównych nurtów politycznych Drugiej Rzeczypospolitej w refleksji politycznej po zakończeniu II wojny światowej*, red. E. Krasucki, T. Sikorski, A. Wątor, Toruń; tenże (2008): *Koncepcje polskiej polityki zagranicznej Ligi Polskich Rodzin – kontynuacja narodowodemokratycznej ideologii czy tworzenie nowych założeń politycznych?*, w: *Kontynuacje i nowatorstwo w świecie współczesnych idei*, red. M. Mikołajczyk, M. Śliwa, Kraków.

¹⁰⁹ T. Kulak (1994): *Jan Ludwik Popławski 1854–1908. Biografia polityczna*, Wrocław.

¹¹⁰ L. Kulińska (1999): *Narodowcy. Z dziejów obozu narodowego w Polsce w latach 1944–1947*, Warszawa; też, M. Orłowski, R. Sierchuła (2001): *Narodowcy. Myśl polityczna i społeczna obozu narodowego w Polsce w latach 1944–1947*, Warszawa.

¹¹¹ J. Kuś (1989): *Działalność społeczno-polityczna Stanisława Rymara 2 II 1886–14 X 1965*, *Studia Historyczne*, z. 3.

¹¹² G. Krzywiec (2009): *Szowinizm po polsku. Przypadek Romana Dmowskiego (1886–1905)*, Warszawa.

¹¹³ Z. Landau (1997): *Działalność gospodarcza Władysława Kucharskiego (1884–1964)*, *Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka*, nr 3.

¹¹⁴ J. Macała (2005): *Polska katolicka w myśli politycznej II RP*, Toruń.

¹¹⁵ T. Madras (2009): *Między Odrą a Dnieprem. Myśl geopolityczna narodowej demokracji do 1922 roku*, *Economy and Management*, nr 1.

¹¹⁶ E. Maj (1992): *Mniejszości narodowe w myśli politycznej Narodowej Demokracji: (1918–1939)*, w: *Mniejszości narodowe w polskiej myśli politycznej XX wieku*, red. J. Jachymek, Lublin; też (1991): *Jan Ludwik Popławski 1854–1908. Poglądy i działalność polityczna*, Lublin; też (2000): *Związek Ludowo-Narodowy 1919–1928. Studium z dziejów myśli politycznej*, Lublin; też, C. Maj (2007): *Narodowe ugrupowania polityczne w Polsce 1989–2001*, Lublin; też (2006): *Alternatywna wizja zjednoczonej Europy w myśli politycznej ruchu narodowego w Polsce po 1989 roku*, w: *Między otwartą a domkniętą myślą polityczną. Szkice o najnowszej refleksji politycznej*, red. R. Bäcker, J. Marszałek-Kawa, Toruń; też (2006): *Wrogowie narodu i państwa polskiego w koncepcjach Ligi Polskich Rodzin*, w: *Ideologie, doktryny i ruchy narodowe. Wybrane problemy*, red. S. Stępień, Lublin; też (2007): *Międzynarodowe położenie Polski w koncepcjach politycznych Przymierza Ludowo-Narodowego*, w: *Niepodległość, zależność, suwerenność. Polityka zagraniczna w najnowszej polskiej myśli politycznej*, red. W. Paruch, K. Trembicka, Lublin; też (2009): *Myśl narodowo-ludowa w Polsce po 1989 roku*, w: *Idee, państwo, ludowcy. Księga jubileuszowa z okazji 70. Rocznicy urodzin profesora*

M. Majchrowskiego¹¹⁷, Macieja Marszał¹¹⁸, Wojciecha Materskiego, Arkadiusza Mellera¹¹⁹, Andrzeja Micewskiego¹²⁰, Ryszarda Michalskiego, Mariana Mroczo¹²¹, Michała Musielaka¹²², Mateusza Niecia¹²³, Bernadettę Nitschke¹²⁴, Zygmunta Opackiego, Krzysztofa Osińskiego, Eugeniusza Paruzela, Waldemara Plennikowskiego, Grzegorza Radomskiego¹²⁵, Wiesława Ratajczaka, Szymona Rudnickiego¹²⁶, Mieczysława Rybę¹²⁷, Jana Sandorskiego,

Jana Jachymka, red. też, S. Michałowski, A. Wójcik, Lublin: też (2002): *Recepcja nacjonalizmu w publicystyce politycznej obozu narodowego w Polsce (po 1989 roku)*, w: *Polacy – Polska – Europa. Interpretacje idei politycznych*, red. T. Godlewski, W. Jurkiewicz, Bydgoszcz.

¹¹⁷ J.M. Majchrowski (1986): *Szkice z historii polskiej prawicy politycznej lat Drugiej Rzeczypospolitej*, Kraków.

¹¹⁸ M. Marszał (2001): *Włoski faszyzm i niemiecki narodowy socjalizm w poglądach ideologów Narodowej Demokracji 1926–1939*, Wrocław.

¹¹⁹ A. Meller (2011): *Ku „nowemu średniowieczu”. Myśl społeczno-polityczna Mariana Reutta w latach 30. XX wieku*, Warszawa.

¹²⁰ A. Micewski (1971): *Roman Dmowski*, Warszawa.

¹²¹ M. Mroczo (1999): *Stanisław Kozicki (1876–1958). Biografia polityczna*, Gdańsk 1999.

¹²² M. Musielak (1997): *Nazizm w interpretacjach polskiej myśli politycznej okresu międzywojennego*, Poznań.

¹²³ M. Nieć (1998): *Niemcy w publicystyce Narodowej Demokracji w okresie międzywojennym 1918–1939. Kwestie polityki międzynarodowej*, Wrocław; tenże (1998): *Czechosłowacja w myśli politycznej Narodowej Demokracji (1918–1948)*, w: *Doświadczenie trzech generacji Polaków, Czechów i Słowaków 1918–1998*, red. M. Pułaski, J. Valenta, Wrocław.

¹²⁴ B. Nitschke (1993): *Adam Doboszyński – publicysta i polityk*, Kraków.

¹²⁵ G. Radomski (1997): *Wpływ wychowania na postawy polityczne Żydów w opinii Związku Ludowo-Narodowego (1919–1928)*, w: *Wychowanie a polityka. Tradycje i współczesność*, red. W. Wojdyło, M. Strzelecki, Toruń; tenże (2000): *Narodowa Demokracja wobec problematyki mniejszości narodowych w Drugiej Rzeczypospolitej w latach 1918–1926*, Toruń.

¹²⁶ Roman Rybarski *o narodzie, ustroju i gospodarce* (1997): wstęp i oprac. S. Rudnicki, Warszawa; tenże (1985): *Obóz Narodowo-Radykalny. Geneza i działalność*, Warszawa; tenże (1967): *Narodowa Demokracja po przewrocie majowym – zmiany organizacyjne i ideologiczne (1926–1930)*, *Najnowsze Dzieje Polski 1914–1939*, t. 11.

¹²⁷ M. Ryba (1990): *Naród a państwo. Myśl społeczno-polityczna twórców ruchu narodowego w okresie międzywojennym*, Lublin.

Uwe Schradego¹²⁸, Bartosza Smolika¹²⁹, Mieczysława Sobczaka¹³⁰, Piotra Świerszcza, Dariusza Tarasiuka, Jerzego J. Tereja¹³¹, Grzegorza Tokarza¹³², Jarosława Tomaszewicza¹³³, Adriana Tyszkiewicza, Piotra Wandycza¹³⁴, Romana Wapińskiego¹³⁵, Jana Waskana¹³⁶, Adama Wątor¹³⁷, Tadeusza

¹²⁸ U. Schrade (2004): *Międzywojenna polska myśl narodowa*, Kraków.

¹²⁹ B. Smolik (2009): *Suwerenność w myśli politycznej środowiska Ligi Polskich Rodzin w okresie debaty nad członkostwem Polski w Unii Europejskiej i Traktatem Konstytucyjnym*, Wrocławskie Studia Polilogiczne, nr 10.

¹³⁰ M. Sobczak (1998): *Stosunek Narodowej Demokracji do kwestii żydowskiej w Polsce w latach 1918–1939*, Wrocław.

¹³¹ J.J. Terej (1971): *Idee, mity, realia. Szkice z dziejów Narodowej Demokracji*, Warszawa.

¹³² G. Tokarz (2002): *Ruch narodowy w Polsce w latach 1989–1997*, Wrocław.

¹³³ J. Tomaszewicz (2003): *Ugrupowania neoendeckie w III Rzeczypospolitej*, Toruń.

¹³⁴ P. Wandycz (1989): *Narodowa Demokracja a polityka zagraniczna II Rzeczypospolitej*, *Więź*, nr 8–9.

¹³⁵ R. Wapiński (1977): *Endecja wobec hitleryzmu i III Rzeszy*, w: *Polska, Niemcy, Europa*, red. A. Czubiński, Poznań; tenże (1966): *Niektóre problemy ewolucji ideowo-politycznej endecji w latach 1919–1939*, *Kwartalnik Historyczny*, nr 4; tenże (1988): *Problem państwa w koncepcjach politycznych obozu narodowego*, w: *Polska Myśl Polityczna XIX i XX Wieku*, t. VII: *Państwo w polskiej myśli politycznej*, red. W. Wrzesiński, Wrocław; tenże (1973): *Z dziejów tendencji nacjonalistycznych. O stanowisku Narodowej Demokracji wobec kwestii narodowej w latach 1933–1939*, *Kwartalnik Historyczny*, z. 1; tenże (1968): *Endecka koncepcja polityki wschodniej w latach II Rzeczypospolitej*, w: *Studia z dziejów ZSRR i Europy Środkowej*, t. 5, Wrocław; tenże (1969): *Endecka koncepcja granic Polski 1918–1921*, *Zapiski Historyczne*, z. 3; tenże (1966): *Endecja wobec problemów polskich ziem zachodnich w latach 1919–1939*, *Zapiski Historyczne*, z. 4; tenże (1989): *Roman Dmowski*, Lublin; tenże (1980): *Narodowa Demokracja 1893–1939*, Wrocław; tenże (1985): *Obóz narodowy*, w: *Życie polityczne w Polsce 1918–1939*, red. J. Żarnowski, Wrocław; tenże (1988): *Problem państwa w koncepcjach politycznych obozu narodowego*, w: *Polska myśl polityczna XIX i XX wieku*, t. 7: *Państwo w polskiej myśli politycznej*, red. W. Wrzesiński, Wrocław.

¹³⁶ J. Waskan (1993): *Koncepcje społeczno-polityczne Romana Rybarskiego*, Toruń.

¹³⁷ A. Wątor (1992): *Działalność Związku Ludowo-Narodowego w latach 1919–1922*, Szczecin; tenże (1993): *Działalność Stronnictwa Demokratyczno-Narodowego w zaborze austriackim do roku 1914*, Szczecin; tenże (1999): *Chrześcijańsko-narodowi. Z dziejów nurtu politycznego do 1928 roku*, Szczecin.

Władkę¹³⁸, Witolda Wojdyło¹³⁹, Tadeusza Wolszę¹⁴⁰, Mariusza Wołosa, Stanisława Wójcika¹⁴¹, Wojciecha Wrzeńskiego¹⁴², Józefa Zielińskiego¹⁴³, Jana Żaryna¹⁴⁴, Marię J. Żmichrowską¹⁴⁵ i Seweryna Żurawickiego.

W obszarze zainteresowań ww. badaczy znalazły się zarówno zagadnienia strukturalne związane z regionalną oraz ogólnopolską aktywnością obozu narodowego, jak i wszelkie przejawy refleksji nad realiami politycznymi, gospodarczymi oraz społecznymi odnoszącymi się do kontekstu krajowego, jak i do globalnego.

Obok opracowań syntetycznych oraz przekrojowych pojawiły się również publikacje monograficzne, w sposób szczególnie analityczny ukazujące

¹³⁸ W. Władka (1994): „Trzecia droga” w myśli gospodarczej II Rzeczypospolitej. *Koncepcje Adama Doboszyńskiego a program obozu narodowego*, Kraków.

¹³⁹ W. Wojdyło (1993): *Koncepcje społeczno-polityczne Stanisława Grabskiego*, Toruń; tenże, G. Radomski (2006): *W obronie niezależności narodu. Ruch narodowy w Polsce wobec wspólnot wyższego rządu oraz idei integracji w Europie w XX w.*, *Przegląd Humanistyczny*, nr 3; tenże (1998): *Stanowisko obozu narodowo-demokratycznego wobec idei pluralizmu kulturalnego w stosunku do mniejszości narodowych w kulturze i oświacie polskiej w latach 1700–1939*, w: *Rola mniejszości narodowych w kulturze i oświacie polskiej w latach 1700–1939*, red. A. Bilewicz, S. Walasek, Wrocław; tenże (1997): *Kwestia ukraińska w myśli społeczno-politycznej obozu narodowo-demokratycznego w Drugiej Rzeczypospolitej*, w: *Polska i Ukraina. Sojusz 1920 roku i jego następstwa*, red. Z. Karpus, W. Rezmer, E. Wiszka, Toruń; tenże (2000): *Stereotyp Żyda w publicystyce społeczno-politycznej obozu narodowego w Drugiej Rzeczypospolitej*, w: *Wychowanie a polityka. Mity i stereotypy w polskiej myśli społecznej XX wieku*, red. tenże, Toruń; tenże (1999): *Wychowanie jako forma działania politycznego w myśli społeczno-politycznej obozu narodowego w latach 1926–1939*, w: *Wychowanie a polityka. Między wychowaniem narodowym a państwowym*, red. tenże, Toruń.

¹⁴⁰ T. Wolsza (1992): *Narodowa Demokracja wobec chłopów 1887–1914. Program, polityka, działalność*, Warszawa.

¹⁴¹ S. Wójcik (1995): *Ekonomia społeczna – według koncepcji Stanisława Grabskiego*, Lublin.

¹⁴² Edward Taylor 1884–1964. *Wartości niedocenione i nieprzemijające* (1988): red. W. Wierzyński, Warszawa.

¹⁴³ J. Zieliński (ps. M. Kułakowski) (1988): *Roman Dmowski w świetle listów i wspomnień*, t. 1–2, Londyn.

¹⁴⁴ J. Żaryn (1994): *Stronnictwo Narodowe na emigracji*, w: *Warszawa nad Tamią. Z dziejów polskiej emigracji politycznej po drugiej wojnie światowej*, red. A. Friszke, Warszawa.

¹⁴⁵ M.J. Żmichrowska (1996): *Jan Kordecki (1884–1967). Działalność oświatowa, społeczna, polityczna*, Warszawa.

konkretne komponenty myślenia teoretycznego twórców i członków Narodowej Demokracji, jak choćby zagadnienia czynników przestrzennych, kulturowych, narodowościowych i ideowych, istotnych w konstrukcjach intelektualnych prominentów tego ruchu z perspektywy własnej wizji miejsca Polski w Europie, w tym szczególnie w Europie Środkowo-Wschodniej.

Katalog kategorii ważnych w narodowej myśli politycznej, gospodarczej i społecznej nie tylko nie był zbiorem zamkniętym, ale podlegał także wewnętrznej ewolucji, stanowiąc często papierek lakmusowy oddziaływania determinantów zewnętrznych. Bibliografia publikacji na temat rodzimego ruchu narodowego zawiera pozycje ściśle traktujące o roli Polski, a przede wszystkim narodu polskiego, w tej części Europy. Naukowcy badają myśl polityczną rodzimych narodowców, wydobywając istniejące w obrębie tego ruchu koncepcje gospodarcze, geopolityczne, kulturowe oraz cywilizacyjne, których centrum stanowi zagadnienie roli Polski wśród krajów *Młodszej Europy*. Powstałe prace nie zamykają jednak drogi do dalszych analiz w ramach tej tematyki, o czym świadczą systematycznie wydawane studia dotyczące opracowanych już kategorii narodowej myśli politycznej oraz kolejne biografie twórców rodzimej idei narodowej.

Tematyką koncepcji politycznych, gospodarczych, geopolitycznych oraz kulturowych w myśli politycznej nurtu rodzimej chrześcijańskiej demokracji zajmowali się: Andrzej Andrusiewicz¹⁴⁶, Edward Balawejder¹⁴⁷, Czesław Demel¹⁴⁸, Adam Gruszecki¹⁴⁹, Walentyna Korpalska¹⁵⁰, Bożena Krzywobłocka¹⁵¹, Paweł Łyżwa¹⁵², Jacek M. Majchrowski¹⁵³, Marian Orzechowski¹⁵⁴,

¹⁴⁶ A. Andrusiewicz (1987): *Stronnictwo Pracy 1937–1950. Ze studiów nad dziejami najnowszymi chadecji w Polsce*, Warszawa.

¹⁴⁷ E. Balawejder (2001): *Wojciech Korfanty. Myśl katolicko-społeczna i działalność*, Katowice.

¹⁴⁸ C. Demel, J. Krawulski, K. Rzepa (1980): *Działalność Narodowego Stronnictwa Robotników i Narodowej Partii Robotniczej w Wielkopolsce w latach 1917–1937*, Warszawa.

¹⁴⁹ A. Gruszecki (2007): *Katolicy II Rzeczypospolitej o ustroju społeczno-politycznym*, Kraków.

¹⁵⁰ W. Korpalska (1981): *Władysław Eugeniusz Sikorski. Biografia polityczna*, Wrocław.

¹⁵¹ B. Krzywobłocka (1974): *Chadecja 1918–1937*, Warszawa.

¹⁵² P. Łyżwa (2003): *Myśl polityczna chrześcijańskiej demokracji w III RP*, Toruń.

¹⁵³ J.M. Majchrowski (1979): *Stronnictwo Pracy. Działalność polityczna i koncepcje programowe 1937–1945*, Kraków.

¹⁵⁴ M. Orzechowski (1975): *Wojciech Korfanty. Biografia polityczna*, Wrocław.

Henryk Przybylski¹⁵⁵, Barbara Sobolewska¹⁵⁶, Zygmunt Tkocz¹⁵⁷, Krzysztof Turowski¹⁵⁸ i Ryszard Michalski¹⁵⁹.

Przedmiotem analiz wymienionych badaczy była działalność polityczna i koncepcje programowe chadecji, zagadnienie idei państwa, problematyka mniejszości narodowych oraz znaczenie religii w sferze społecznej, politycznej i gospodarczej. Wybrane kategorie myśli chadeckiej stanowiły rdzeń rozważań reprezentantów tego nurtu nad charakterem roli Polski nie tylko wśród krajów Europy Środkowo-Wschodniej, ale w ogóle Starego Kontynentu. Wyraźnie jednak brakuje monografii prezentujących pogłębioną analizę koncepcji gospodarczych, cywilizacyjnych, a zwłaszcza geopolitycznych, jeśli chodzi o rolę Polski w Europie Środkowo-Wschodniej. Szeroko rozumiany nurt rodzimej chrześcijańskiej demokracji nie doczekał się opracowań w tej materii. Stanowi to wyzwanie dla badaczy tej tematyki i otwiera im drogę do rewizji dotychczas poczynionych ustaleń, jak również do uzupełnienia bibliografii na temat chadecji w zakresie wymienionych wyżej koncepcji.

Stosunkowo dużo publikacji ukazuje się na temat obozu piłsudczykowski. Dotyczą one struktur ruchu, ale też kwestii programowych oraz ideowych. Wysiłek intelektualny piłsudczyków stał się tematem opracowań poświęconych myśli państwowej, koncepcjom terytorialnym oraz wizji roli Polski w idei prometejskiej i międzymorza, poruszano także tematykę bezpieczeństwa państwa w tej części Europy oraz atrakcyjności Polski dla potencjalnych partnerów układów bi- i multilateralnych. Przeprowadzono także liczne badania nad polityką narodowościową, ważną ze względu na piłsudczykowski koncepcje roli Polski w Europie Środkowo-Wschodniej. Obszerna jest także bibliografia prac dotyczących działalności i myśli politycznej prominentów (szczególnie Józefa Piłsudskiego), ale i drugoplanowych postaci tego obozu.

¹⁵⁵ H. Przybylski (1980): *Chrześcijańska Demokracja i Narodowa Partia Robotnicza w latach 1926–1937*, Warszawa.

¹⁵⁶ B. Sobolewska (1961): *Chrześcijańsko-demokratyczna koncepcja państwa polskiego w okresie budowy fundamentów Drugiej Rzeczypospolitej (1918–1921)*, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego, nr 44.

¹⁵⁷ *Chrześcijańska myśl społeczna na emigracji* (1991), red. Z. Tkocz, Londyn.

¹⁵⁸ K. Turowski (1989): *Historia ruchu chrześcijańsko-demokratycznego w Polsce*, Warszawa.

¹⁵⁹ R. Michalski (1995): *Chrześcijańska wizja odrodzenia człowieka. Katolicka nauka społeczna w Polsce przeciwko moralnym skutkom kapitalizmu i totalitaryzmu 1918–1989*, Toruń.

Szeroko rozumianą warstwę koncepcyjną nurtu piłsudczykowskiego odnajdujemy w pracach: Arkadiusza Adamczyka¹⁶⁰, Andrzeja Ajnenkiela¹⁶¹, Sławomira Cenckiewicza¹⁶², Andrzeja Chojnowskiego¹⁶³, Andrzeja Chwalby¹⁶⁴, Antoniego Czubińskiego¹⁶⁵, Mariana M. Drozdowskiego¹⁶⁶, Janusza Farysia¹⁶⁷, Andrzeja Garlickiego¹⁶⁸, Dariusza Góreckiego¹⁶⁹, Dariusza Grzybka¹⁷⁰, Tadeusza Jędruszcza¹⁷¹, Janusza Jędrzejewicza¹⁷², Wacława Jędrzejewicza¹⁷³, Tytusa Komarnickiego¹⁷⁴, Aliny Kowalczykowej¹⁷⁵, Marcina Króla¹⁷⁶,

¹⁶⁰ A. Adamczyk (2008): *Piłsudczycy w izolacji (1939–1954). Studium z dziejów struktur i myśli politycznej*, Warszawa.

¹⁶¹ A. Ajnenkiel (1988): *Piłsudczycy wobec państwa*, w: *Polska myśl polityczna XIX i XX wieku*, t. 7: *Państwo w polskiej myśli politycznej*, red. W. Wrzesiński, Wrocław.

¹⁶² S. Cenckiewicz (2005): *Tadeusz Katelbach. Biografia polityczna (1897–1977)*, Warszawa.

¹⁶³ A. Chojnowski (1986): *Piłsudczycy u władzy. Dzieje Bezpartyjnego Bloku Współpracy z Rządem*, Wrocław; tenże (1980): *Kwestia mniejszości narodowych a bezpieczeństwo państwa w myśli politycznej Narodowej Demokracji i sanacji*, w: *Polska Myśl Polityczna XIX i XX Wieku*, t. 2: *Na warsztatach historyków polskiej myśli politycznej*, red. H. Zieliński, Wrocław.

¹⁶⁴ A. Chwalba (1993): *Józef Piłsudski – historyk wojskowości*, Kraków.

¹⁶⁵ *Piłsudski i jego legenda* (1988), red. A. Czubiński, Warszawa.

¹⁶⁶ M.M. Drozdowski (1989): *Eugeniusz Kwiatkowski. Człowiek i dzieło*, Kraków.

¹⁶⁷ J. Faryś (1991): *Piłsudski i piłsudczycy. Z dziejów koncepcji polityczno-ustrojowej 1918–1939*, Szczecin; tenże (1986): *Myśl gospodarcza piłsudczyków (1935–1939)*, *Przegląd Zachodniopomorski*, nr 3.

¹⁶⁸ A. Garlicki (1981): *Od maja do Brześcia*, Warszawa; tenże (1983): *U źródeł obozu belwederskiego*, Warszawa; tenże (1987): *Przewrót majowy*, Warszawa; tenże (1986): *Od Brześcia do maja*, Warszawa; tenże (1988): *Józef Piłsudski 1867–1935*, Warszawa.

¹⁶⁹ D. Górecki (1992): *Pozycja ustrojowo-prawna Prezydenta Rzeczypospolitej i rządu w ustawie konstytucyjnej z 23 kwietnia 1935 roku*, Łódź.

¹⁷⁰ D. Grzybek (2005): *Nauka czy ideologia. Biografia intelektualna Adama Krzyżanowskiego*, Kraków.

¹⁷¹ T. Jędruszcza (1963): *Piłsudczycy bez Piłsudskiego. Powstanie Obozu Zjednoczenia Narodowego w 1937 roku*, Warszawa.

¹⁷² J. Jędrzejewicz (1955): *Myśl państwowa piłsudczyków w okresie 1918–1935*, Londyn.

¹⁷³ W. Jędrzejewicz (1989): *Kronika życia Józefa Piłsudskiego 1867–1935*, t. 1–3, Warszawa.

¹⁷⁴ T. Komarnicki (1967): *Józef Piłsudski i polska racja stanu*, Londyn.

¹⁷⁵ A. Kowalczykowa (1991): *Piłsudski i tradycja*, Chotomów.

¹⁷⁶ M. Król (1985): *Józef Piłsudski. Ewolucja myśli politycznej*, Warszawa.

Władysława T. Kuleszy¹⁷⁷, Mariana Leczyka¹⁷⁸, Józefa Lewandowskiego¹⁷⁹, Jacka M. Majchrowskiego¹⁸⁰, Andrzeja Micewskiego¹⁸¹, Ryszarda Mirowicza¹⁸², Wandy Musialik¹⁸³, Tomasza Nałęcza¹⁸⁴, Andrzeja Nowaka¹⁸⁵, Jerzego M. Nowakowskiego¹⁸⁶, Piotra Okulewicza¹⁸⁷, Waldemara Parucha¹⁸⁸, Jacka Piotrowskiego¹⁸⁹,

¹⁷⁷ W.T. Kulesza (1981): *Koncepcje ideowo-polityczne Kazimierza Bartla i jego ekipy w latach 1926–1930*, *Przegląd Historyczny*, nr 1; tenże (1985): *Koncepcje ideowo-polityczne obozu rządzącego w Polsce w latach 1926–1935*, Wrocław; Wacław Makowski o państwie społecznym (1998), wstęp i oprac. W.T. Kulesza, Warszawa.

¹⁷⁸ M. Leczyk (1975): *Ze studiów nad polską polityką wschodnią po przewrocie majowym (V 1926–V 1927)*, *Z dziejów Stosunków Polsko-Radzieckich: Studia i Materiały*, t. 11–12.

¹⁷⁹ J. Lewandowski (1962): *Federalizm. Litwa i Białoruś w polityce obozu belwederskiego (XI 1918–IV 1920)*, Warszawa; tenże (1967): *Imperializm słabości. Kształtowanie się koncepcji polityki wschodniej piłsudczyków 1921–1926*, Warszawa.

¹⁸⁰ J.M. Majchrowski (1978): *Czynniki integrujące naród w myśli politycznej Obozu Zjednoczenia Narodowego*, Kraków; tenże (1985): *Silni – zwarczi – gotowi. Myśl polityczna Obozu Zjednoczenia Narodowego*, Warszawa; tenże (1981): *Problem mniejszości narodowych w myśli politycznej Obozu Zjednoczenia Narodowego*, *Studia Historyczne*, nr 3; Stanisław Car – polska koncepcja autorytaryzmu (1996): wstęp i oprac. tenże, Warszawa 1996.

¹⁸¹ A. Micewski (1968): *W cieniu Marszałka Piłsudskiego. Szkice z dziejów myśli politycznej II Rzeczypospolitej*, Warszawa.

¹⁸² R. Mirowicz (1988): *Edward Rydz-Śmigły. Działalność wojskowa i polityczna*, Warszawa.

¹⁸³ W. Musialik (1989): *Michał Grażyński 1890–1965 (biografia polityczna)*, Opole.

¹⁸⁴ D. Nałęcz, T. Nałęcz (1986): *Józef Piłsudski – legendy i fakty*, Warszawa.

¹⁸⁵ A. Nowak (2001): *Polska i trzy Rosje. Studium polityki wschodniej Józefa Piłsudskiego (do kwietnia 1920 roku)*, Kraków.

¹⁸⁶ J.M. Nowakowski (1988): *Walery Sławek (1879–1939). Zarys biografii politycznej*, Warszawa.

¹⁸⁷ P. Okulewicz (2001): *Koncepcja „międzymorza” w myśli i praktyce politycznej obozu Józefa Piłsudskiego w latach 1918–1926*, Poznań.

¹⁸⁸ W. Paruch (1995/1996): *Podstawowe determinanty aktywności politycznej. Rozważania nad paradygmatem ideologii piłsudczykowskiej (1926–1939)*, *Annales UMCS, sec. K, Politologia*, vol. 2/3; tenże (2005): *Myśl polityczna obozu piłsudczykowskiego 1926–1939*, Lublin; tenże (2014): *Myśl polityczna formacji piłsudczykowskiej w Polsce (1926–1939) – cechy podstawowe*, *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska*, vol. 21.

¹⁸⁹ J. Piotrowski (2003): *Piłsudczycy bez lidera*, Toruń.

Teofila Piotrkiewicza¹⁹⁰, Pawła Samusia¹⁹¹, Tomasza Sikorskiego¹⁹², Tadeusza Smolińskiego¹⁹³, Bohdana Urbankowskiego¹⁹⁴, Iwo Werschlera¹⁹⁵, Edwarda D. Wynota¹⁹⁶, Roberta Zaparta¹⁹⁷ i Władysława Zielińskiego¹⁹⁸.

W polu zainteresowań badaczy znalazł się także nurt polskiej myśli liberalnej, przy czym, co należy zaznaczyć, powstałe prace mają charakter ogólny. Tematykę koncepcji zrodzonych w obrębie nurtu poruszali: Roman Benedycki¹⁹⁹ i Ryszard Kołodziejczyk¹⁹⁹, Włodzimierz Bernacki²⁰⁰, Tadeusz Godlewski i Danuta Karnowska²⁰¹, Maciej Jankowski²⁰², Maciej Janowski²⁰³, Wacław Jaromłowicz i Katarzyna Szarzec²⁰⁴, Andrzej Jaszcuk²⁰⁵, Krystyna

¹⁹⁰ T. Piotrkiewicz (1981): *Kwestia ukraińska w Polsce w koncepcjach piłsudczyzny 1926–1930*, Warszawa.

¹⁹¹ P. Samuś (2002): *Walery Sławek: droga do niepodległej Polski*, Płock.

¹⁹² T. Sikorski (2012): *Rzeczywistość i eksperyment: Oblicze ideowo-polityczne piłsudczywowskiej grupy „Zaczyn” (1936–1939)*, *Niepodległość*, t. 41.

¹⁹³ T. Smoliński (1985): *Rządy Józefa Piłsudskiego w latach 1926–1935. Studium prawne*, Poznań.

¹⁹⁴ B. Urbankowski (1988): *Filozofia czynu. Światopogląd Józefa Piłsudskiego*, Warszawa; tenże (1997): *Józef Piłsudski marzyciel i strateg*, t. 1–2, Warszawa.

¹⁹⁵ I. Werschler (1984): *Z dziejów obozu belwederskiego. Tadeusz Hołówko – życie i działalność*, Warszawa.

¹⁹⁶ E.D. Wynot (1974): *Polish Politics in Transition: Camp of National Unity and Struggle for Power 1935–1939*, Athens.

¹⁹⁷ R. Zapart (2012): *Polska w środkowoeuropejskich koncepcjach Zygmunta Czarneckiego. Emigracyjna myśl polityczna okresu „zimnej wojny”*, *Studia Polonijne*, t. 33.

¹⁹⁸ W. Zieliński (1986): *Michał Grażyński 1890–1965. Wojewoda śląski*, Katowice.

¹⁹⁹ *Tradycje liberalne w Polsce* (1993): red. R. Benedycki, R. Kołodziejczyk, Warszawa.

²⁰⁰ W. Bernacki (1994): *Z dziejów polskiego liberalizmu politycznego*, Kraków; tenże (1997): *Jednostka, naród, niepodległość. Myśl polityczna demoliberalów galicyjskich (1882–1905)*, Kraków; tenże (2004): *Liberalizm polski 1815–1939. Studium doktryny politycznej*, Kraków.

²⁰¹ *Polskie zbliżenia z liberalizmem* (2006): red. T. Godlewski, D. Karnowska, Toruń.

²⁰² M. Janowski (1996): *Być liberałem w czasie trudnym. Rzecz o Włodzimierzu Spasowiczu*, Łódź.

²⁰³ M. Janowski (1998): *Polska myśl liberalna do 1918 roku*, Kraków.

²⁰⁴ *Liberalne przesłanki polskiej transformacji* (2011): red. W. Jaromłowicz, K. Szarzec, Warszawa.

²⁰⁵ A. Jaszcuk (1999): *Liberalna Atlantyda. Główne nurty liberalizmu polskiego 1870–1939*, Warszawa.

Rogaczewska²⁰⁶, Halina Kozłowska-Sabatowska²⁰⁷, Marcin Król²⁰⁸, Barbara Skarga²⁰⁹, Barbara i Marek Sobolewscy²¹⁰ i Jerzy Szacki²¹¹.

Badania dotyczące polskiego ruchu ludowego skupiają się przede wszystkim na sferze organizacyjnej i działalności ludowców. Natomiast jeśli chodzi o myśl polityczną działaczy chłopskich, pojawiają się prace dotyczące różnych komponentów wysiłku intelektualnego, ale nie są to jednak pogłębione studia nad rolą Polski w Europie. Wyodrębnienie tego zagadnienia z koncepcji gospodarczych, kulturowych, cywilizacyjnych, a także uwzględnienie problematyki przestrzeni geograficznej należy w tym przypadku traktować jako postulat do realizacji w dalszych badaniach nad zagadnieniem myśli politycznej rodzimego ruchu ludowego.

Nie oznacza to jednak, że wyżej wspomniana tematyka nie pojawia się w ogóle w dotychczasowych opracowaniach. Została ona do pewnego stopnia uwzględniona w pracach takich autorów, jak Jan Borkowski²¹², Helena Brodowska²¹³, Roman Buczek²¹⁴, Wiesław Burger²¹⁵, Henryk Cimek²¹⁶, Stanisław Dąbrowski²¹⁷, Krzysztof Dunin-Wąsowicz²¹⁸, Benon Dymek²¹⁹, Jan

²⁰⁶ K. Rogaczewska (2011): *Ekonomiczny wymiar polskiego liberalizmu*, Wrocław.

²⁰⁷ H. Kozłowska-Sabatowska (1978): *Ideologia pozytywizmu galicyjskiego*, Wrocław.

²⁰⁸ M. Król (1985): *Konserwatyści a niepodległość*, Warszawa.

²⁰⁹ B. Skarga (1964): *Narodziny pozytywizmu polskiego (1831–1864)*, Warszawa.

²¹⁰ B. i M. Sobolewscy (1987): *Myśl polityczna XIX i XX wieku. Liberalizm*, Warszawa.

²¹¹ J. Szacki (1994): *Liberalizm po komunizmie*, Kraków.

²¹² J. Borkowski (1970): *Postawa polityczna chłopów polskich w latach 1930–1935*, Warszawa; tenże (1966): *Wizje społeczne i zmagania wiciarzy w świetle młodzieżowej prasy ludowej 1928–1939 (Wici, Znicz, Młoda Myśl Ludowa, Chłopskie życie gospodarcze)*, Warszawa; tenże (1974): *Wyklęci sprawiedliwi*, Warszawa.

²¹³ H. Brodowska (1984): *Chłopi o sobie i Polsce. Rozwój świadomości społeczno-narodowej*, Warszawa; taż (1964): *Ruch chłopski po uwłaszczeniu w Królestwie Polskim 1864–1904*, Warszawa.

²¹⁴ R. Buczek (1983): *Na przełomie dziejów. Polskie Stronnictwo Ludowe w latach 1945–1947*, Toronto.

²¹⁵ W. Burger (1983): *Ruch ludowy wobec kwestii społeczno-ustrojowych II Rzeczypospolitej*, Szczecin.

²¹⁶ H. Cimek (1973): *Zjednoczenie Lewicy Chłopskiej „Samopomoc” 1928–1931*, Lublin.

²¹⁷ S. Dąbrowski (1981): *Koncepcje przebudowy Polski w programach i publicystyce ruchu ludowego 1939–1945*, Warszawa.

²¹⁸ K. Dunin-Wąsowicz (1956): *Dzieje Stronnictwa Ludowego w Galicji*, Warszawa.

²¹⁹ B. Dymek (1972): *Niezależna Partia Chłopska 1924–1927*, Warszawa.

Figat²²⁰, Antoni Gurnicz²²¹, Ryszard Halaba²²², Zygmunt Hemmerling²²³, Jan Jachymek²²⁴, Bogusław Kasperek²²⁵, Arkadiusz Kołodziejczyk²²⁶, Andrzej

²²⁰ J. Figat (1996): *Armia i obronność w myśli politycznej ruchu ludowego Drugiej Rzeczypospolitej*, w: *Chłopi, Naród, Kultura*, t. 1: *Myśl polityczna ruchu ludowego*, red. J. Jachymek, K.Z. Sowa, M. Śliwa, Rzeszów.

²²¹ A. Gurnicz (1963): *O „równą miarkę” dla chłopów. Poglądy i działalność pierwszej chłopskiej organizacji politycznej w Polsce Związku Stronnictwa Chłopskiego 1893–1908*, Warszawa.

²²² R. Halaba (1965): *Stronnictwo Ludowe 1944–1946*, Warszawa.

²²³ Z. Hemmerling (1990): *PSL Wyzwolenie w parlamentach II Rzeczypospolitej 1919–1931*, Warszawa; tenże, A. Łuczak (1988): *Miejsce kresów i słowiańskich mniejszości narodowych w koncepcjach ruchu ludowego*, w: *Polska Myśl Polityczna XIX i XX Wieku*, t. 6: *Między Polską etniczną a historyczną*, Wrocław.

²²⁴ J. Jachymek (1991): *Polskie Stronnictwo Ludowe-Lewica 1913–1924. Studium o powstaniu, działalności i rozkładzie ugrupowania politycznego*, Lublin; tenże (1996): *Potrzeba badań myśli politycznej ruchu ludowego*, w: *Chłopi, Naród, Kultura*, t. 1: *Myśl polityczna ruchu ludowego*, red. J. Jachymek, K.Z. Sowa, M. Śliwa, Rzeszów; tenże (1998): *Dorobek polskiej historiografii ruchu ludowego. Stan i postulaty badawcze*, *Roczniki Dziejów Ruchu Ludowego*, nr 30; tenże (1983): *Myśl polityczna PSL Wyzwolenie 1918–1931*, Lublin; tenże (1983/1984): *Czym był agraryzm*, *Rocznik Dziejów Ruchu Ludowego*, nr 23/24; tenże (1993): *Neoagraryzm i trzecia droga*, Lublin; tenże (1996): *Neoagraryzm – trzecią drogą i szansą dla Europy Środkowo-Wschodniej*, w: *Wieś – chłop – ruch ludowy – państwo. Księga pamiątkowa Profesora Józefa Ryszarda Szaflika*, red. A. Kołodziejczyk, Warszawa; tenże (1989): *Ruch ludowy wobec problemu niepodległości Polski*, w: *Idea niepodległości i suwerenności narodowej w polskiej myśli politycznej XIX i XX w.*, red. J. Maternicki, Warszawa; tenże (1983–1984), *Władza ludu w myśli politycznej ruchu ludowego (1918–1939)*, *Annales UMCS*, sec. F, Historia, vol. 38–39; tenże (1996): *Polska Ludowa – ideał państwa ruchu ludowego*, *Annales UMCS*, sec. F, Historia, vol. 51; tenże, J.R. Szaflik (1980): *Myśl polityczna ruchu ludowego wobec bezpieczeństwa granic państwowych w II Rzeczypospolitej*, w: *Polska myśl polityczna XIX i XX wieku*, t. 4: *Na warsztatach historyków polskiej myśli politycznej*, Wrocław; tenże, Z. Tymoszek (1995): *Religia i Kościół rzymskokatolicki w myśli politycznej ruchu ludowego 1918–1939*, w: *Religia i Kościół rzymskokatolicki w polskiej myśli politycznej 1919–1993*, red. tenże, Lublin.

²²⁵ B. Kasperek (1998): *Jakub Bojko 1857–1949*, Lublin.

²²⁶ A. Kołodziejczyk (1996): *Kościół katolicki w myśli politycznej ruchu ludowego w latach 1918–1931 (do powstania Stronnictwa Ludowego)*, w: *Chłopi, Naród, Kultura...*; tenże (2002): *Ruch ludowy a Kościół rzymskokatolicki w latach II Rzeczypospolitej*, Warszawa; tenże (1980): *Myśl polityczna Macieja Rataja*, Warszawa; tenże (1991): *Maciej Rataj 1884–1940*, Warszawa; *Maciej Rataj o parlamentaryzmie, państwie demokratycznym i sanacji* (1998), wstęp i oprac. tenże, Warszawa.

Kudłaszyk²²⁷, Eugeniusz Kulwicki²²⁸, Andrzej Lech²²⁹, Aleksander Łuczak²³⁰, Antoni Mieczkowski²³¹, Henryk Mierzwiński²³², Jan Molenda²³³, Andrzej Paczkowski²³⁴, Wiesław Piątkowski²³⁵, Bronisław Radlak²³⁶, Józef R. Szaflik²³⁷, Halina Trocka²³⁸, Konrad Wandowicz²³⁹, Władysław Wic²⁴⁰, Alicja Więżikowa²⁴¹, Alicja Wójcik²⁴² i Andrzej Zakrzewski²⁴³.

²²⁷ A. Kudłaszyk (1978): *Myśl społeczno-polityczna Bolesława Wysłoucha 1855–1937*, Warszawa.

²²⁸ E. Kulwicki (1971): *Koncepcje społeczno-ekonomiczne ruchu ludowego 1918–1931*, Warszawa.

²²⁹ A. Lech (1991): *Agraryzm wiciowy*, Łódź; J. Hirsz, tenże, E. Tomaszewski (1983): *Wizje Polski Ludowej w programach organizacji młodzieży wiejskiej 1928–1948*, Warszawa.

²³⁰ A. Łuczak (1982): *Spółczesność i państwo w myśli politycznej ruchu ludowego II Rzeczypospolitej*, Warszawa; tenże (1973): *Samorząd terytorialny w programach i działalności stronnictw ludowych 1918–1939*, Warszawa.

²³¹ A. Mieczkowski (1998): *Błażej Stolarski 1880–1939. Życie, działalność, poglądy*, Lublin.

²³² H. Mierzwiński (1987): *Tomasz Nocznicki. Życie, działalność – myśl polityczna (1862–1944)*, Lublin.

²³³ J. Molenda (1965): *Polskie Stronnictwo Ludowe w Królestwie Polskim 1915–1918*, Warszawa; tenże (1999): *Chłopi, naród, niepodległość. Kształtowanie się postaw narodowych i obywatelskich chłopów w Galicji i Królestwie Polskim w przededniu odrodzenia Polski*, Warszawa.

²³⁴ A. Paczkowski (1991): *Stanisław Mikołajczyk czyli klęska realisty (zarys biografii politycznej)*, Warszawa.

²³⁵ W. Piątkowski (1956): *Dzieje ruchu zaraniarskiego*, Warszawa; tenże (1993): *Wokół idei agraryzmu*, Warszawa; tenże (1983): *Myśl agrarystyczna Stanisława Miłkowskiego*, Warszawa.

²³⁶ B. Radlak (1962): *Polski Związek Ludowy w rewolucji 1905–1907*, Warszawa.

²³⁷ J.R. Szaflik (1970): *Polskie Stronnictwo Ludowe „Piast” 1926–1931*, Warszawa; tenże (1976): *O rząd chłopskich dusz*, Warszawa.

²³⁸ H. Trocka (1969): *Spółdzielczość w programach i polityce stronnictw ludowych do 1939*, Warszawa.

²³⁹ K. Wandowicz (2011): *Polskie Stronnictwo Ludowe – nieudana próba kontynuacji*, w: *Epigoństwo czy twórcza ciągłość?: ideowe dziedzictwo głównych nurtów politycznych Drugiej Rzeczypospolitej w refleksji politycznej po zakończeniu II wojny światowej*, red. E. Krasucki, T. Sikorski, A. Wątor, Toruń.

²⁴⁰ *Stanisław Thugutt o demokracji i ustroju Polski* (1998): wstęp i oprac. W. Wic, Warszawa.

²⁴¹ A. Więżikowa (1962): *Stronnictwo Chłopskie 1926–1931*, Warszawa.

²⁴² A. Wójcik (1992): *Myśl polityczna Stanisława Augusta Thugutta 1873–1941*, Lublin.

²⁴³ A. Zakrzewski (1977): *Wincenty Witos, chłopski polityk i mąż stanu*, Warszawa.

Obszerna jest bibliografia publikacji dotyczących rodzimego nurtu socjalistycznego. Oprócz prac syntetycznie ujmujących zagadnienie działalności socjalistów można z łatwością dotrzeć do pozycji na temat myśli ideowej oraz programowej. Przedmiotem analiz badawczych był szeroki katalog kategorii ostatecznie składających się na całość polskiej myśli socjalistycznej. Należy tu wymienić zagadnienia: ustroju, państwa, spraw narodowościowych, a także polityki zagranicznej, w tym refleksji nad miejscem Polski – jako państwa o ustroju socjalistycznym – w Europie Środkowo-Wschodniej, w przestrzeni oddziaływania Rosji porewolucyjnej. Wspomniane komponenty myśli socjalistycznej znalazły swoje miejsce zarówno w pracach traktujących o polskim ruchu socjalistycznym, jak i w biografiach politycznych prominentów tego nurtu.

Warstwą koncepcyjną wysiłku intelektualnego rodzimych socjalistów zajmowali się m.in. Roman Bäcker²⁴⁴, Leon Baumgarten²⁴⁵, Józef Buszko²⁴⁶, Mirosław Chałubiński²⁴⁷, Rafał Chwedoruk²⁴⁸, Stanisław Ciesielski²⁴⁹, Antoni Czubiński²⁵⁰, Marian Drozdowski²⁵¹, Bogdan Głowacki²⁵², Janusz Gołota²⁵³, Jerzy

²⁴⁴ R. Bäcker (1994): *Problematyka państwa w polskiej myśli socjalistycznej lat 1918–1948*, Toruń; tenże (1990): *Między odrzuceniem a poparciem. Stosunek PPS do państwa polskiego w latach 1918–1939*, w: *Dylematy II Rzeczypospolitej*, red. A. Wojtas, Toruń.

²⁴⁵ L. Baumgarten (1966): *Dzieje Wielkiego Proletariatu*, Warszawa.

²⁴⁶ J. Buszko (1967): *Narodziny ruchu socjalistycznego na ziemiach polskich*, Kraków.

²⁴⁷ M. Chałubiński (1990): *Polityka i socjalizm. Studium koncepcji społeczno-politycznych Juliana Hochfelda*, Warszawa.

²⁴⁸ R. Chwedoruk (2004): *Socjaliści z „Solidarności” w latach 1989–1993*, Warszawa.

²⁴⁹ S. Ciesielski (1986): *Niepodległość i socjalizm. Tradycja w myśli politycznej polskiego ruchu socjalistycznego w latach 1939–1948*, Warszawa; tenże, J. Juchnowski (1991): *Dylematy i poszukiwania. Studia nad polską myślą socjalistyczną 1939–1948*, Wrocław.

²⁵⁰ A. Czubiński (1987): *Kwestia narodowa w założeniach programowych partii robotniczych w Polsce do 1939 r.*, w: *Wizja społeczeństwa socjalistycznego w myśli politycznej polskiego ruchu robotniczego do 1948 roku*, Warszawa; tenże (1963): *Centrolew. Kształtowanie się i rozwój demokratycznej opozycji antysanacyjnej w Polsce w latach 1926–1930*, Poznań.

²⁵¹ M.M. Drozdowski (1972): *Ewolucja programu gospodarczego PPS w latach 1918–1939*, w: tenże, *Spółczesność, państwo i polityka II Rzeczypospolitej. Szkice i polemiki*, Kraków; tenże (1986): *Myśl ekonomiczno-społeczna polskich socjalistów w latach II Rzeczypospolitej*, *Przegląd Zachodnio-Pomorski*, z. 3; tenże (1993): *Ewolucja programu ekonomiczno-społecznego Polskiej Partii Socjalistycznej od 1892 do 1992 roku*, w: *Stulecie Polskiej Partii Socjalistycznej 1892–1992*, red. tenże i in., Warszawa.

²⁵² B. Głowacki (1979): *Polityka Polskiej Partii Socjalistycznej 1929–1935*, Warszawa.

²⁵³ J. Gołota (1995): *Ewolucja ideowopolityczna Jędrzeja Moraczewskiego 1930–1939*, *Dzieje Najnowsze*, nr 3.

Holzer²⁵⁴, Henryk Jabłoński²⁵⁵, Andrzej Jaeschke²⁵⁶, Jerzy Jagiełło²⁵⁷, Edward Jeliński²⁵⁸, Jerzy Juchnowski²⁵⁹, Joanna Kurczewska²⁶⁰, Krzysztof Łabędź²⁶¹, Teodor Ładyka²⁶², Jan Kancewicz²⁶³, Janina Kasprzakowa²⁶⁴, Krystyna Kawecka²⁶⁵, Eugeniusz Koko²⁶⁶, Artur Leinwald²⁶⁷, Stanisław Michałowski²⁶⁸, Walentyna

²⁵⁴ J. Holzer (1962): *Polska Partia Socjalistyczna w latach 1917–1919*, Warszawa; tenże (1977): *PPS. Szkic dziejów*, Warszawa.

²⁵⁵ H. Jabłoński (1958): *Polityka Polskiej Partii Socjalistycznej w czasie wojny 1914–1918*, Warszawa.

²⁵⁶ A. Jaeschke (1992): *Myśl społeczno-polityczna Zygmunta Zaremby w latach 1916–1967*, Kraków.

²⁵⁷ J. Jagiełło (1983): *O polską drogę do socjalizmu. Dyskusje w PPR i PPS w latach 1944–1948*, Warszawa.

²⁵⁸ E. Jeliński (1983): *Polityka Polskiej Partii Socjalistycznej wobec mniejszości narodowych w latach 1918–1939*, *Dzieje Najnowsze*, nr 1–2; tenże (1994): *Myśl a rzeczywistość. O pewnych osobliwościach polskiej myśli socjalistycznej w II Rzeczypospolitej*, Poznań.

²⁵⁹ J. Juchnowski (1998): *Federalizm i integracja europejska w myśli politycznej socjalistów polskich (1922–1939)*, w: *Federalizm. Teorie i koncepcje*, red. W. Bokajło, Wrocław.

²⁶⁰ J. Kurczewska (1975): *Teoria narodu Bolesława Limanowskiego*, w: *Polska myśl filozoficzna i społeczna*, red. B. Skarga, t. 2, Warszawa.

²⁶¹ K. Łabędź (2003): *Koncepcje polityczne w prasie NSZZ „Solidarność” w latach 1980–1981*, Toruń; tenże (1997): *Spory wokół zagadnień programowych w publikacjach opozycji politycznej w Polsce w latach 1981–1989*, Kraków.

²⁶² T. Ładyka (1972): *Polska Partia Socjalistyczna (Fracja Rewolucyjna) w latach 1906–1914*, Warszawa.

²⁶³ J. Kancewicz (1984): *Polska Partia Socjalistyczna w latach 1892–1896*, Warszawa.

²⁶⁴ J. Kasprzakowa (1965): *Ideologia i polityka PPS Lewicy w latach 1907–1914*, Warszawa.

²⁶⁵ K. Kawecka (1969): *Niezależna Socjalistyczna Partia Pracy (1921–1937)*, Warszawa.

²⁶⁶ E. Koko (1991): *Wolni z wolnymi. PPS wobec kwestii ukraińskiej w latach 1918–1925*, Gdańsk.

²⁶⁷ A. Leinwand (1964): *PPS wobec wojny polsko-radzieckiej 1919–1920*, Warszawa; tenże (1983): *Posel Herman Lieberman*, Kraków.

²⁶⁸ S. Michałowski (1994): *Myśl polityczna Polskiej Partii Socjalistycznej (1918–1939)*, Lublin.

Najdus²⁶⁹, Stanisław Nicieja²⁷⁰, Zdzisław Pawluczuk²⁷¹, Anna Siwik²⁷² Włodzimierz Suleja²⁷³, Michał Śliwa²⁷⁴, Łukasz Tomczak²⁷⁵, Jan Tomicki²⁷⁶, Feliks Tych²⁷⁷,

²⁶⁹ W. Najdus (1988): *Ignacy Daszyński 1866–1936*, Warszawa; tenże (1992): *Zygmunt Marek – prawnik i polityk 1872–1931*, Warszawa.

²⁷⁰ S. Nicieja (1986): *Adam Próchnik. Historyk – polityk – publicysta*, Warszawa.

²⁷¹ Z. Pawluczuk (1977): *Spółdzielczość w myśli programowej i działalności polskiego ruchu robotniczego w latach 1892–1939*, Toruń.

²⁷² A. Siwik (1998): *Polska Partia Socjalistyczna na emigracji w latach 1945–1956*, Kraków.

²⁷³ W. Suleja (1988): *Polska Partia Socjalistyczna 1892–1948. Zarys dziejów*, Warszawa.

²⁷⁴ M. Śliwa (1980): *Myśl państwowa socjalistów polskich 1918–1921*, Kraków; tenże (1980): *Myśl polityczna Mieczysława Niedziałkowskiego (1893–1940)*, Warszawa; tenże (1981): *Koncepcje drogi do socjalizmu Adama Próchnika*, *Studia Nauk Politycznych*, nr 2; tenże (1983): *Kwestia narodowościowa w publicystyce i programach socjalistów polskich w okresie Drugiej Rzeczypospolitej*, *Dzieje Najnowsze*, nr 1–2; tenże (1982): *Uwagi o recepcji austromarksizmu w polskiej myśli socjalistycznej*, *Z Pola Walki*, nr 3–4; tenże (1984): *Recepcja „planu pracy” Hendrika de Mana w ruchu robotniczym w Polsce w latach 1930-tych*, *Ekonomista*, nr 3; tenże (1985): *Koncepcje rozwiązania kwestii chłopskiej i rolnej w polskiej myśli socjalistycznej w okresie II Rzeczypospolitej*, *Studia Historyczne*, nr 3; tenże (1988): *Polska myśl socjalistyczna (1918–1948)*, Wrocław; tenże (1988): *Feliks Perl*, Warszawa; tenże (1993): *Myśl agrarna socjalistów polskich w XIX i XX wieku*, Kraków; tenże (1993): *Zygmunt Żuławski. Zarys biografii*, Kraków; *Mieczysław Niedziałkowski o demokracji i parlamentarystyce* (1996): wstęp i oprac. tenże, Warszawa; *Ignacy Daszyński o państwie, demokracji i parlamentarystyce* (1997): wstęp i oprac. tenże, Warszawa; tenże (2000): *Sylwetki polskich socjalistów. Studia i szkice*, Kraków; tenże (2002): *Polscy socjaliści wobec procesu modernizacji społeczeństwa*, w: *Spółczesność – państwo – modernizacja. Studia ofiarowane Januszowi Żarnowskiemu w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, red. W. Mędrzecki, Warszawa.

²⁷⁵ *Polska lewica u progu XXI wieku* (2008): red. Ł. Tomczak, Wrocław.

²⁷⁶ J. Tomicki (1968): *Norbert Barlicki 1880–1941. Działalność polityczna*, Warszawa; tenże (1982): *Lewica socjalistyczna w Polsce 1918–1939*, Warszawa; tenże (1983): *Polska Partia Socjalistyczna 1892–1948*, Warszawa; tenże (1987): *Wyobrażenia o socjalizmie w polskim ruchu robotniczym w dwudziestoleciu międzywojennym*, w: *Wizja socjalizmu w Polsce do roku 1948*, red. tenże, Warszawa.

²⁷⁷ F. Tych (1974): *Związek Robotników Polskich 1889–1892. Anatomia wczesnej organizacji robotniczej*, Warszawa.

Aleksandra Tymieniecka²⁷⁸, Adam A. Urbanowicz²⁷⁹, Kazimierz Więch²⁸⁰, Leon Ziaja²⁸¹, Anna Żarnowska²⁸², Janusz Żarnowski²⁸³ i Marian Żychowski²⁸⁴.

Z zainteresowaniem badaczy spotkała się także myśl nurtu rewolucyjnego i komunistycznego. Przedmiotem analiz były nie tylko działalność oraz struktury ruchu komunistycznego, ale także poszczególne komponenty tejże myśli. Należy jednak zaznaczyć, że ten obszar badawczy, ze względu uwarunkowania polityczne, wymaga w wielu przypadkach zweryfikowania opracowanych dotychczas kategorii refleksji komunistów nad realiami społecznymi i polityczno-gospodarczymi. Trzeba tu wymienić prace Henryka Cimka²⁸⁵, Antoniego Czubińskiego²⁸⁶, Janiny Kasprzakowej²⁸⁷, Bogdana Kolebacz²⁸⁸, Henryka Malinowskiego²⁸⁹, Walentyny Najdus²⁹⁰, Stanisława Nicieji²⁹¹, Mariana

²⁷⁸ A. Tymieniecka (1968): *Polityka Polskiej Partii Socjalistycznej w latach 1924–1928*, Warszawa.

²⁷⁹ A.A. Urbanowicz (2013): *Uspołecznienie własności i wizja nowego ładu gospodarczego w polskiej myśli socjalistycznej (1918–1939)*, Gorzów Wielkopolski.

²⁸⁰ K. Więch (1978): *Polska Partia Socjalistyczna 1918–1921*, Warszawa; tenże (1987): *PPS w pierwszych latach parlamentaryzmu 1921–1923*, Warszawa.

²⁸¹ L. Ziaja (1974): *PPS a polska polityka zagraniczna 1926–1939*, Warszawa.

²⁸² A. Żarnowska (1965): *Geneza Rozłamu w Polskiej Partii Socjalistycznej 1904–1906*, Warszawa.

²⁸³ J. Żarnowski (1965): *Polska Partia Socjalistyczna 1935–1939*, Warszawa.

²⁸⁴ M. Żychowski (1971): *Bolesław Limanowski 1835–1935*, Warszawa; tenże (1976): *Polska myśl socjalistyczna XIX i XX w. (do 1918)*, Warszawa.

²⁸⁵ H. Cimek (1989): *Komuniści – Polska – Stalin*, Warszawa; tenże, L. Kieszceński (1984): *KPP 1918–1938*, Warszawa; tenże (1989): *Komuniści a Polska 1918–1939*, Warszawa; tenże (1989): *Poglądy KPP na kwestię narodową. Sprawa rozwiązania partii*, w: *Tragedia KPP*, red. T. Maciszewski, Warszawa; tenże (1993): *Tomasz Dąbal 1890–1937*, Rzeszów.

²⁸⁶ A. Czubiński (1985): *Komunistyczna Partia Polski (1918–1938)*, Warszawa.

²⁸⁷ J. Kasprzakowa (1988): *Maria Koszutska*, Warszawa.

²⁸⁸ B. Kolebacz (1984): *Komunistyczna Partia Polski 1923–1929. Problemy ideologiczne*, Warszawa.

²⁸⁹ H. Malinowski (1964): *Program i polityka rolna KPRP (1918–1923)*, Warszawa; tenże (1963): *Uwagi o programie rolnym KPP w latach 1922–1932*, w: *Najnowsze dzieje Polski 1914–1939*, t. 6, Warszawa.

²⁹⁰ W. Najdus (1973): *SDKPiL a SDPRR 1893–1907*, Wrocław.

²⁹¹ S. Nicieja (1979): *Julian Leszczyński-Leński*, Warszawa.

Orzechowskiego²⁹², Ignacego Pawłowskiego²⁹³, Bronisława Radlaka²⁹⁴, Pawła Samusia²⁹⁵, Krystyny Trembickiej²⁹⁶, Feliksa Tycha²⁹⁷ i Andrzeja Werblana²⁹⁸.

Wskazane kierunki rozwoju badań nad wysiłkiem intelektualnym rodzi-
mych elit w obszarze koncepcyjnym na płaszczyźnie gospodarczej, geopolitycz-
nej oraz kulturowo-cywilizacyjnej nakazują dalsze, pogłębione analizy wspo-
mnianej problematyki, zwłaszcza w kluczowym kontekście roli Polski w tej
części Europy. Dotychczasowy dorobek naukowy w tej materii stanowi konfir-
mację twierdzenia o słuszności wyboru tematyki badawczej: Wizje roli Polski
w Europie Środkowo-Wschodniej w koncepcjach geopolitycznych, gospodar-
czych i cywilizacyjno-kulturowych w XX w.

²⁹² M. Orzechowski (1986), *Naród – ojczyzna – państwo w myśli politycznej Juliana Bruna-Bronowicza*, Warszawa; tenże (1984): *Rewolucja – Socjalizm – Tradycja. Przeszłość narodowa i tradycja w myśli politycznej rewolucyjnego nurtu polskiego ruchu robotniczego*, Warszawa.

²⁹³ I. Pawłowski (1964): *Polityka i działalność wojskowa KPP 1918–1928*, Warszawa.

²⁹⁴ B. Radlak (1979): *Socjaldemokracja Królestwa Polskiego i Litwy w latach 1893–1904*, Warszawa.

²⁹⁵ P. Samuś (1983): *Edward Próchniak*, Warszawa.

²⁹⁶ K. Trembicka (1995): *Między apologią a negacją. Studium myśli politycznej Komunistycznej Partii Polski w latach 1918–1932*, Lublin; też (2007): *Między utopią a rzeczywistością. Myśl polityczna Komunistycznej Partii Polski (1918–1938)*, Lublin.

²⁹⁷ F. Tych (1982): *Socjalistyczna irredenta. Szkice z dziejów polskiego ruchu robotniczego pod zaborami*, Kraków.

²⁹⁸ A. Werblan (1988): *Władysław Gomułka. Sekretarz generalny PPR*, Warszawa.